MATICA HRVATSKA
POVIJESNA KNJIŽNICA

Knjiga 2.

Urednik
IVICA PRLENDER

© Matica hrvatska, Zagreb 1999

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb
UDK 94 (497.5) "14/17"
94 (497.6) "14/17"
MOAČANIN, Nenad
Turska Hrvatska : Hrvati pod vlašću Osmanskog carstva do 1791. godine – preispitivanja / Nenad Moačanin. – Zagreb : Matica hrvatska, 1999. – 207 str. ; 19 cm. – (Povijesna knjižnica ; knj. 2)
Bibliografija: str. 201-206.
ISBN 953-150-535-7
991202092

NENAD MOAČANIN

TURSKA HRVATSKA

Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791.

Preispitivanja

MATICA HRVATSKA
ZAGREB 1999

PREDGOVOR

Naslov *Turska Hrvatska* odabrao sam stoga što držim da je simboličan. Simbolično pak ne poimam, kako to često biva, kao nešto »nepravo«, »u neznatnoj mjeri«, »tek toliko« ili »minimalno«. Istinski simbol svijest dijelom zahvaća, a dijelom joj on neprestance izmiče — i u tome je njegova trajna moć i privlačnost. Izgubi li ono fascinantno, postaje tek znakom. Zato izričaj *Turska Hrvatska* ne želi biti »znanstvenim«. On ne »dokazuje« niti definira neke povijesne, teritorijalne, političke, etničke, vjerske ili kulturne entitete i identitete. Naslov tek dotiče zamršeno klupko *asocijacija*. Stanovita je definicija u *podnaslovu*.

Ova bi knjiga trebala poslužiti boljoj, slojevitijoj i potpunijoj percepciji mjesta, uloge i značenja »turskog« čimbenika u hrvatskoj povijesti. Prema tome, težište prikaza našlo bi se u oblasti *analize oblika vlasti* Osmanskoga Carstva na hrvatskim prostorima, posebice na tlu današnje Republike Hrvatske. Valjalo bi, doduše, težiti tome da budu prikazani svi prostori na kojima Hrvati žive, ili su na njima nekoć živjeli njihovi preci ili pak na njima žive drugi, ali je i prošlost tih drugih neophodno upoznati kako bi se dospjelo do cjelovitije spoznaje hrvatske povijesti. Drugim riječima nužno je posvetiti dovoljno prostora i slici struktura, procesa i zbivanja u Bosni i Hercegovini. Pri tome će čitatelju, na žalost, u stanovitoj mjeri ostati uskraćen prikaz nekih pojava, dok će gradiva druge vrste nekome biti možda i odviše. To je nužna posljedica, s jedne strane, uže historiografske specijalizacije pisca ovih redaka (društvena i gospodarska povijest), a s druge strane objektivnog sveukupnog

stanja u historiografiji. Ova posljednja napomena znači, da povijest područja RH pod osmanskom vlašću donedavna skoro uopće nije bila proučavana profesionalno–turkološki i ktomu sustavno, dok se to za povijest BiH u ranom novom vijeku načelno može reći, ali s primjedbom da je pri tome nerijetko izostajalo kretanje ukorak s postignućima suvremene historiografije u svijetu.

Zbog svega toga ovdje nije bilo moguće izbjeći stanovite neujednačenosti. Konačno bih želio reći i to, da se nisam htio zaustavljati na odavna dobro poznatim prikazima ratovanja i bitaka, odnosno na natuknicama o putnicima, putopiscima, misionarima, znamenitim obraćenicima na islam, protuturskim književnim motivima, planovima i zavjerama i slično. Tim se poljem nisam bavio u vlastitom istraživanju, a literatura je dosta opsežna i pristupačna — mada bi se i tu tematiku moglo itekako produbiti i osuvremeniti. Isto vrijedi za povijesti crkve, umjetnost i književnost (tko bi, primjerice, ovdje sažeo pitanja epskog kazivanja!) i, ne na posljednjem mjestu, za sklop tema iz oblasti dubrovačko–turskih odnosa, te gospodarske simbioze gradova u mletačkoj Dalmaciji s osmanskim zaleđem, poslovanje skela (skala) i slično. Buduća će sinteza sve to morati obuhvatiti, a meni neka to ovom prilikom bude oprošteno.

Osnovni mi je cilj dakle bio da u granicama mogućnosti ispunim praznine, odnosno ponudim nove mogućnosti tumačenja već poznatoga. Pri tome sam mjestimice, kako bi ukupna problematika bila što je više moguće pokrivena, uz neke svoje primjedbe slijedio radove drugih (primjerice Bosanski pašaluk u 18. stoljeću) a u odnosu na vlastite dosadašnje radove ponešto ponovio (ako je bilo nužno onda i doslovce), ponešto modificirao ili odbacio, a dosta toga (još nepoznatog) i dodao. Tako je rasprava o Vlasima znatno prerađen još neobjavljeni rad s međunarodnog skupa, a rasprava o islamizaciji u Bosni potpuno je nova i od početka napisana za ovu prigodu. Nov je rad i o turskom

Osijeku, koji, budući da je već predviđen za objavljivanje u izdanju primarno namijenjenom uskom stručnom krugu, izvan kojeg bi se novi pogledi teško mogli proširiti, na ovaj način želim približiti mnogo širem čitateljstvu. Umjesto razbacanih fragmenata po rijetkim, skupim i gotovo nedostupnim izdanjima, dijelom inozemnim, na ovaj način čitatelj može razmjerno lako doći do sažetka koji mu nudi siguran pristup barem nekim temeljnim pitanjima.

Ovu knjigu stoga valja shvatiti i čitati kao vodič kroz teme i probleme s glavnom svrhom da koliko je moguće ispravi i dopuni više grubih netočnosti u postojećoj, velikim dijelom zastarjeloj historiografiji, te da naznači puteve prema sintezi na osnovama koje će poštovati dosege suvremene historijske znanosti u oblasti historijske osmanistike kao ogranka turkologije. Danas je još prerano konstruirati sintezu. Maksimum koji sam možda uspio ovdje ostvariti jest svojevrsni izlazak na nešto stabilnije »promatračko mjesto« s kojega tek puca pogled na povijesni krajolik. Pri tome se bit istraživačkoga pristupa sastojala u povezivanju dvaju elemenata: vrlo opsežne faktološke materije, kojom raspolažemo zahvaljujući naporima generacija u hrvatskoj i bosansko–hercegovačkoj historiografiji u ovih stotinjak godina, s jedne strane, i metoda koje su razvijene na Zapadu (posebice tzv. »kliometričkih« računanja), sa svojom podvrstom u oblasti osmanistike, s druge strane. Ovim retcima nastojim pokazati koliki posao zapravo predstoji, kako bi toga šire čitateljstvo postalo svjesno.

Feci quod potui, faciant meliora potentes.

U Zagrebu, 22. veljače 1998.

Nenad Moačanin

O IZVORIMA

Ovdje bih govorio samo o osmansko–turskim izvorima i to u općenitom smislu, bez pretenzija da sastavljam neku iscrpnu bibliografiju. Najvažniji su turski izvori tzv. defteri, točnije popisni defteri, što najčešće znači popisi izvora prihoda koje država neposredno ili posredno (putem nadarbina u korist njenih službenika) uživa na određenom području. U povijesnom smislu defter je svaka službena »knjiga« nekog vojnog, upravnog, računskog itd. nadleštva u islamskim zemljama. U Osmanskom su Carstvu broj i raznovrsnost deftera vjerojatno nadmašili postignuća u toj oblasti drugih klasičnih islamskih država. Za istraživanje društvene i gospodarske povijesti, zatim onomastike i sl. najvažniju skupinu čine tzv. *tahrir defterleri,* »popisni defteri« koje je sastavljala financijska uprava radi što točnije evidencije državnih prihoda. Tako se ti defteri mogu nazvati i poreznima. Unutar te skupine posebno su bogati podacima defteri tipa *mufassal,* »detaljni«. Oni sadrže mnoštvo podataka o svim izvorima poreza u jednom sandžaku, što se u praksi uvelike podudara s popisom naseljenih mjesta, nenaseljenih, ali stvarno ili potencijalno iskoristivih čestica i drugih nekretnina, zatim kućedomaćina, ponekad sa zanimanjem, porijeklom i bračnim statusom, vrste proizvoda koje se oporezuju i iznos trogodišnjeg prosjeka poreza, prihode od zakupa regalija i sl. Česte su i bilješke koje tumače posebni status pojedinih skupina, zatim informacije toponomastičkoga značaja, nazivi gradskih četvrti i važnijih objekata u gradu itd. Sve je to, međutim strogo podređeno cilju maksimalnog olakšanja snalaženja na terenu poreznicima, pa se defteri ne smiju smatrati statistikama, čak ni elementarnim.

Za hrvatsku povijest od najvećeg je značenja skupina od dvadeset do dvadeset i pet ovakovih *mufassala* koji na više tisuća stranica pokrivaju područja sandžaka između Drave, Dunava i Jadrana. Osim ovih važan su izvor i defteri tipa *idžmal,* »sumarni«, »sinoptički« (s raspodjelom nadarbina među spahije bez imena kućedomaćina i specifikacije proizvoda), defteri glavarine kršćana (*džizija*, tur. *cizye,* popularno »harač«), popisi članova vojnih posada i njihovih plaća, defteri regesta carskih naredbi o važnijim pitanjima (*mühimme defterleri*) i mnogi drugi. Takvih popisa ima više stotina. Najveći dio deftera čuva se u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu (*Başbakanlïk Osmanlï Arşivi*), dok se stanoviti broj nalazi i u arhivsko–bibliotečnim ustanovama zapadnoeuropskih metropola (najviše u bečkoj *Österreichische Nationalbibliothek*). Vanjski izgled deftera u skladu je s općim obilježjima orijentalnih knjiga. Povez je kožni na preklop, a oblik izdužen (npr. 30 × 12 cm). Papir je obično uvozni, zapadne (talijanske) izrade, a tinta crna, mjestimice radi isticanja pojedinih riječi (naslov i sl.) crvena, ktomu osušena zlatnim prahom.

Narativnih izvora također ima dosta, znatan je broj opisa provala akindžija i bitaka, te kronika o bosanskim prilikama domaćih autora, koje su prema kraju ovdje razmatranog perioda sve brojniji i obavjesniji.

Najvažniji je pak putopis tzv. *Sejahatnama* osmanskoga pisca Evlije Čelebija (tur. *Evliyâ Çelebi,* Istanbul, 25. 3. 1611, Istanbul?, poslije 1682). Iz situirane obitelji s dobrim vezama na dvoru, osposobljen je za hafiza (koji zna Kur'an napamet) i mujezina te je savladao umijeće kaligrafije. Nije ga zanimala redovita karijera u državnoj službi, već se odlučio za putovanja, obično se priključujući pratnji velikodostojnika i vojskovođa. Tako je obišao najveći dio Bliskog

Istoka i Osmanskoga Carstva u Europi, a na prostorima Bosanskog pašaluka posjetio je gotovo svako znatnije gradsko naselje. Na susjednim hrvatskim područjima pod habsburškom i mletačkom vlašću obišao je veći broj važnijih gradova, dok se njegova putovanja po Srednjoj i Istočnoj Europi onkraj turske granice većim dijelom mogu smatrati izmaštanim. Evlijina sjećanja prikupljena su u *Putopisu* (*Seyâhâtnâme*) u deset svezaka. *Putopis* predstavlja prvorazredni, iznimno opsežni povijesni izvor. Za hrvatsku i bosansku povijest najvažnije su V. i VI. knjiga. Donedavna često na mnogim mjestima hiperkritički proglašavano nepouzdanim, Evlijino djelo danas, nakon objavljivanja autografa i svestranijeg sravnjivanja s ostalim vrstama izvora nudi sve više mogućnosti valjana znanstvenog uvida.

UVOD

Hrvati, kao pleme–nositelj hrvatskoga imena, dolazili su u dodir s turkijskim narodima takoreći oduvijek. Dodirima s turkijskim narodima pripada velika uloga. Naposljetku ne bi se smjelo zaboraviti da tome sklopu neizravno i u jednom osobitom, širem smislu pripadaju i hrvatsko–mađarski odnosi u najstarijem razdoblju (u mađarskoj etnogenezi središnje mjesto pripada turkijskim skupinama i njihovom modelu ustroja društva i kulture, premda su one konačno u jezičnome smislu »ugrificirane«).

Još u prahrvatsko doba moralo je biti uzajamnih utjecaja na prostorima sjeverno od Crnoga mora. Tom razdoblju mogli bismo pripisati nekolicinu vjerojatnih jezičnih posuđenica (možda nekih naziva za više službe u kasnijoj i sadašnjoj hrvatskoj domovini, odnosno neka od imena narodnih vođa iz 7. stoljeća). Tijekom kasnije hrvatsko–ugarske političke simbioze na hrvatskim bi se prostorima pojavljivali pojedinačno ili u malim skupinama pripadnici turkijske kipčačke grane, Pečenezi i Kumani, neki od njih već kao muslimani. Ti su susreti svakako bili razmjerno marginalna pojava i do njih je dolazilo u kontekstu trgovine, neke državne službe i sl. Daleko je većih i ktomu sudbonosnih razmjera bila provala Tatara u 13. stoljeću (»Tatar« je izvorno naziv jednog od mongolskih plemena, no oko 1242. on već označava skoro isključivo kipčačke Turke).

OSMANSKO CARSTVO: POSTANAK, EKSPANZIJA I UZMAK

Potkraj 14. stoljeća Hrvati sve više dolaze u dodir s maloazijskim Turcima oguskoga ogranka, dakle s Anadolskim Turcima ili Osmanlijama. Ti će dodiri daleko po značenju premašiti sve ostale i potrajat će do dvadesetog stoljeća, na koncu kojeg će i doživjeti kvalitativni obrat uspostavom prijateljskih međudržavnih odnosa Republike Hrvatske i laičke Turske Republike kao nacionalne države koja je nastala na ruševinama preživjelog Osmanskog Carstva. Od konca 14. stoljeća Bosna i Hrvatska sve više počinju osjećati pritisak Osmanskih Turaka. Turski pritisak čak pospješuje jačanje položaja katoličke crkve u Bosni jer se ona ne može uspješno braniti bez pomoći pape i Ugarske (premda se ta pomoć pokazala nedostatnom). Odatle i činjenica da Bosna završava svoju srednjovjekovnu povijest kao pretežito katolička zemlja, a kraljica Katarina je oporučno ostavlja papi. No unatoč svim nastojanjima, Bosna, a zatim i veći dio Hrvatske (konačno i Ugarske) do sredine 16. stoljeća dospijeva pod tursku vlast. Hrvatsku (staru, a donekle i Slavoniju u srednjovjekovnome značenju) najteže su pogodile neprestane razorne pljačkaške provale u drugoj polovici 15. stoljeća. Kulminaciju tih zala svakako predstavlja bitka na Krbavskom polju 1493. Kasnija su turska osvajanja u 16. stoljeću samo posljedica toga. Sada se postavlja pitanje preispitivanja najprije posljedica turskih osvajanja, a potom i čitava razdoblja osmanske vladavine.

Što znači pojam Osmanlije (osmansko–turski *âl–i ᶜOsmân,* turski *Osmanlïlar*)? Možemo reći da je to vladajuća dinastija u Osmanskom Carstvu; vladajući sloj, elita te

države; maloazijski Turci za razliku od ostalih srodnih turkijskih skupina. Prvo je značenje najuobičajenije. Ime potječe od Osmana, osnivača države i sina rodonačelnika Ertogrula (po nekim, ne odviše pouzdanim tumačenjima, radi se o turkmenskome »Ataman«, koje bi potom bilo »islamizirano« u lik »Osman«). Osman je vladao od 1281(?) do 1326, a sam je njegov bejlik (kneževina) utemeljen 1288. Posljednji je vladajući član dinastije bio Mehmet VI Vahideddin (1918–1922), a posljednji halifa (kalif, vrhovni poglavar muslimana) Abdülmecit II (1922–24). Osmanski sultani igraju ključnu ulogu u razdoblju uspona Carstva, posebice Bayezit I, Mehmet II Fatih (Osvajač) i Süleyman I Kanuni (Zakonodavac; po zapadnjačkom računanju Sulejman II Veličanstveni). Poslije 1541, odnosno 1566, u razdobljima stagnacije i propadanja, sultani su ili posve nesposobne osobe ili su po strani od politike, s iznimkom reformista (Selim III, Mahmud II) i reakcionarnih diktatora (Abdülhamit II). Samo je pak Osmansko Carstvo nastalo kao nevelika kneževina u sjeverozapadnoj Maloj Aziji koncem 13. stoljeća. Smatramo ga državom maloazijskih Turaka pod dinastijom Osmanlija (1288–1922). Od početnih 1500 km² u sjeverozapadnoj Anadoliji (kneževina na početku Osmanove vladavine) Carstvo je oko 1600. godine obuhvaćalo preko 2,5 mil. km² (s vazalnim državama 3,5 mil.) i brojilo 30–35 milijuna žitelja, pružajući se preko teritorija trideset i pet suvremenih država u srednjoj, jugoistočnoj i istočnoj Europi, Aziji i Africi. Carstvo je počivalo ponajviše na ustanovama »klasičnih« monarhija Bliskog Istoka, uz stanovite preostatke ustanova plemensko-nomadskog porijekla te s dosta tragova poretka Bizanta i balkanskih država. U arapskim područjima (osim Sirije) predosmanske su ustanove ostale uglavnom netaknute. Uz dominaciju šerijata snažno se razvilo de facto »svjetovno« zakonodavstvo (kanuni, osobito u vrijeme Süleymana I »Zakonodavca«), često i na štetu šerijata. Osnovno je bogatstvo Carstva činila državna

zemlja (*erż–i mîrî*), kategorija koja je obuhvaćala do 90% ukupnog zemljišnog fonda. Ta je zemlja korištena kao izvor prihoda najvećeg dijela vojske, pokrajinskog konjaništva (spahija). Izvorno je dodjela takvih »plaća« bila vezana za razdoblje i valjanost vršenja službe, bez prava nasljeđa. Odatle je ta ustanova nazvana timarsko-spahijskim sustavom, a osmanski se sustav, da bi se preko analogije lakše shvatila njegova bit, može nazivati prebendalizmom. To podrazumijeva razmjerno jeftinu, izvježbanu i disciplinirani vojsku, koja nasuprot plemićkim i najamničkim armijama Zapada može dosta brzo i lako nadoknaditi gubitke. Posebnu je udarnu moć imao elitni janičarski korpus.

U »klasičnom« se razdoblju na Zapadu središte moći i odlučivanja u Carstvu nazivalo nama ponešto nejasnim nazivom *Porta*. On je zapravo višeznačan. Porta (ar. *bâb*, »vrata«) najprije znači sjedište vlade — carskog divana, obično zvano *bâb–i seᶜâdet–me'âb*, »dveri koje pohodi sreća«, zatim je to rezidencija velikog vezira *bâb–i ᶜâlî* = *Visoka Porta* zapadnih izvora, te konačno sjedište šejhulislama (*bâb–i mešîhat*).

Vojna ekspanzija, započeta još u Maloj Aziji kao pogranično četovanje kasnije zaodjenuto ideologijom borbe za vjeru, bila je tijekom prva dva stoljeća »osuđena« na uspjeh, kako stvaranjem tehničkih preduvjeta (timarsko–spahijski sustav, janičari), tako i povoljnim političkim i gospodarskim procesima u regiji gdje se u uvjetima općeg rasula javlja težnja za objedinjujućom silom. Širenje granica Carstva preko tih okvira u 16. stoljeću posljedica je »entropije« sustava koji je sam sebi postao svrhom, tj. nužde da se na svaki način iznađu prihodi za sve veći broj spahija, pa i onda kada pohodi izlažu ljudske i materijalne resurse prevelikim naprezanjima (»iranske« i »bečke« kampanje). Osmanske vojske više nisu mogle savladati goleme logističke poteškoće i u dostatnoj mjeri usvojiti postignuća zapadne znanosti i tehnike. U razdoblju povlačenja i gubljenja teritorija Car-

stvo pokušava mijenjati i reformirati svoje ustanove, tako da se u 19. stoljeću pojavljuju elementi liberalizma, industrijalizacije i kulturne modernizacije. Tanzimatske reforme treba poznavati zbog prilika u Bosni u 19. stoljeću pa ćemo ih ukratko prikazati. Tanzimat (osm. tur. *Tanžimât–i Hayriyye,* »spasonosni novi poredak«) jest skup mjera za preustrojstvo Osmanskoga Carstva u pravcu modernizacije prema europskim modelima u prvoj polovici 19. stoljeća, a također i naziv za razdoblje obilježeno provedbom tih mjera. Prethode mu više ili manje uspješni pokušaji reforme za Selima III (1789–1807) i Mahmuda II (1808–39), koji su rezultirali ukinućem janičarskog korpusa i timarskog sustava. Liberalizacija i demokratizacija provođena je u više faza, počevši s glasovitim »časnim carskim pismom« (*Hatt–i şerîf*) proglašenim u parku Gülhane ispod carske palače 3. 11. 1839. Novi je poredak imao jamčiti ravnopravnost podanika bez obzira na vjeroispovijest, sigurnost života, časti i privatnog vlasništva, pravedno i javno sudovanje, novi, pravedni porezni sustav, te opću vojnu obvezu: Slabost je reforme bila u činjenici što je bila oktroirana, ne pozivajući se na narodni suverenitet. Razdoblje Tanzimata kulminiralo je donošenjem ustava iz 1876. godine, što je bila posebna zasluga velikog vezira Midhat–paše. Pokušalo se i s uspostavom parlamenta prema belgijskom uzoru. No ukupni je rezultat svih tih mjera bio dosta ograničen, jer su naslijeđeni socijalni, vjerski i etnički konflikti, opća zaostalost i međunarodne prilike uvelike poništavali nastojanja reformatora. Ubrzo su uslijedili osobna diktatura sultana Abdülhamita II (1876–1909) te nacionalistički pokreti Mladoosmanlija i potom Mladoturaka koji su željeli ići mnogo dalje od Tanzimata.

U Bosni i Hercegovini su rano reformno razdoblje, a zatim i Tanzimat izazivali žestoke otpore domaće feudalne kaste, što se posebice očitovalo u pokretu Husein–kapetana Gradaščevića (1831–32) i otporima koje je gušio Omer–

–paša Latas (1849–51). Konzervativna pobuna, koliko reakcionarne naravi, toliko i neuspješna, doprinosila je, međutim, pojačavanju svijesti o posebnom etnopolitičkom identitetu. Usporedno s time jača i moderna turska nacionalna svijest, nespojiva s teokratskim univerzalizmom islamskoga carstva. Tek nakon potpunog sloma u Prvom svjetskom ratu nestaju unutrašnje zapreke uspostavi laičke turske republike.

VJERSKO I SVJETOVNO U TEMELJIMA USTROJA CARSTVA

Šerijat (ar. *šarîʿa*, tur. *şeriat*, »ravni put«, islamsko pravo) znači islamsko pravo za razliku od islamske pravne znanosti, ar. *fiqh*. Nastalo je unošenjem islamskih etičkih načela kao usmjerujućih korektiva u korpus vrlo raznorodne predislamske i neislamske pravne prakse. Stanovite manje razlike u tumačenju šerijata potječu od vjerskopravnih škola, ar. *madhab*, tur. *mezhep*. U Osmanskom je Carstvu dominirala hanefitska škola, koja je smatrana razmjerno liberalnom. Uz Kur'an kao temelj prava, podjednaku, ako ne i veću ulogu objektivno ima *sunna* (ar. »običaj«), konglomerat staroarapskog i inog običajnog prava, kojemu valjanost potvrđuju postupci i očitovanja što se s manje ili više pouzdanosti pripisuju Poslaniku Muhammedu (*Prorokova sunna*). Za preuzetu tuđu pravnu praksu iznalaženi su fiktivni islamski presedani, pa tako u šerijat pritječu (obično posredovanjem učenih obraćenika) elementi rimskog i bizantskog prava, kanonskog prava istočnih crkava, Talmuda i sasanidskog prava.

Na području Osmanskog Carstva uvelike se primjenjivalo običajno pravo (*ʿörf*) i »svjetovni zakoni« — kanuni, dosta površno »harmonizirani« sa šerijatom. Šerijat je prije svega *sustav obveza*, pa se pravno relevantne radnje mogu podijeliti s obzirom na *stupanj obvezatnosti*. Tako se razlikuju obvezatne, preporučljive, dopuštene, pokudne i zabranjene radnje. Glede okolnosti u kojima do njih dolazi, razlikuje se povod, uzrok, uvjet, naznaka i pravna zapreka. Hanefitska škola još razlikuje obveze spram Boga, obveze spram čovjeka i obveze mješovita tipa (primjerice 1. dužnosti kulta, kazne prema Kur'anu i sunni, plaćanje desetine i

zemljarine; 2. naplata štete; 3. primjena odmazde). Uz petoreročlanu podjelu prema stupnju obvezatnosti, koja može imati dodira sa stoičkom etikom, postoje i dvočlane: dobro/loše (moguća veza s biblijskom predajom) i lijepo/ružno (mogući dodir s grčkom estetikom). Prvotna je, međutim, arapska podjela na tabu i dopušteno (*ḥarâm* — *ḥalâl*).

Kanun (*kânûn*), od grč. *kanon*, »zakon«, predstavlja prema osmanskom shvaćanju »propis« ili »odredbu« koju sultan donosi u sklopu »administriranja« državnim poslovima. One su praktički zakoni, ali takvima se službeno ne mogu smatrati, jer zakon je jedino božanska riječ i volja iskazana u islamskom *šerijatu*. Kanuni dobrim dijelom pripadaju oblasti običajnog prava (*ʿörf*) na snazi u nekom kraju koje je osmanska država preuzela pod uvjetom da nisu u (barem ne očitoj) suprotnosti sa šerijatskim načelima. Osmanski pravnici su naročito u 16. stoljeću razvili zamjetnu sposobnost formuliranja kanuna, i tako zapravo provodili zakonodavnu djelatnost. Veći dio korpusa kanuna donio je, fiktivno, sultan Sulejman I (na Zapadu zvan S. II »Veličanstveni«) pa je stoga prozvan Kanuni, »Zakonodavac«. *Kanunname* (*kânûnnâme*) su zbirke od više kanuna, a oba se tipa dokumenta javljaju na početku ili katkada unutar popisnih deftera, obično tzv. *mufassala*. Oni su važni povijesni izvor za društvenu i gospodarsku povijest nekog kraja, i to osobito za oblast agrarnih odnosa. Konačno, u stanovitom smislu njih se i može smatrati administrativnim mjerama (sa zakonskom snagom) jer nisu nastajali niti planski, niti sustavno u cilju kontrole nad proizvodnjom i cijenama, već prije predstavljaju *ad hoc* odgovore na pritužbe koje su podnosili tržni nadzornici, birokracija i »javnost«. Stoga neki porezni popisi imaju kanune i/ili kanunname, neki nemaju, a uz neke se bez ili s malim izmjenama ponavljaju stare odredbe. Obično starije popise prate kratki kanuni ili pak nemaju

nikakvih popratnih zakonskih odredbi. To indicira da u agrarnim odnosima ili nije bilo odstupanja od standardne norme, ili nije izbio kakav veći spor u toj oblasti, pa da ga treba regulirati, ili se pak prema lokalnim prilikama kanunom propisuje ono što se mijenja u odnosu na predosmansko razdoblje. U sferi trgovine to pak znači da se bez većih teškoća primjenjuju mjesne običajne norme i/ili ranije objavljene odredbe na snazi u najbližoj osmanskoj upravnoj jedinici odakle je oblast svojedobno bila osvojena i neko vrijeme joj bila podređena kao krajište. Zato ne treba smatrati da zbog izostanka ili oskudnosti odredbi gospodarske aktivnosti još nisu dovoljno razvijene i intenzivne.

PROVALE I PUSTOŠENJA

Prve turske provale i haranja na hrvatskim prostorima započinju koncem 14. stoljeća, najveći će zamah imati u 15, nešto manji u 16, a u sljedećim će stoljećima biti slabe, rjeđe, pa će i gotovo sasvim prestati. Nositelji provala bili su uglavnom tzv. *akindžije* (tur. *akïncïlar* »haratelji«, od *akïn,* »bujica«; njem. »*Renner und Brenner*«). Akindžije kao lake konjaničke odrede na granicama za provale na neprijateljski teritorij kao uvod u osvajanja obično je predvodio mjesni sandžakbeg. Provala manjeg dijela akindžija, oko stotinu, nazivala se *haramiluk* a učesnici *haramije,* dok je još manji odred nazivan *četa.* Akindžije su upisivani u posebne deftere a dijelili su se na razrede timarnika i slobodnih baštinika. Pojedine su skupine nazivane prema imenima glasovitih zapovjednika (Evrenos–bega, Mihaloglua, Malkoč–bega i dr.). Na našem području isključivo sastavljen od muslimana, odred je uključivao kako pridošle »etničke« Turke tako i mjesno islamizirano seosko stanovništvo. Ima, međutim, i primjera uključivanja građana manjih naselja, poglavito u *haramiluk* i čete.

Ratna povijest, kronologija velikih bitaka i sl. odavna je razmjerno dobro poznata pa u tom pogledu smatram dostanim upute na postojeću literaturu. Organizacija vojno–upravnih, sudbeno–upravnih i drugih teritorijalnih jedinica slabije je poznata i tomu bih ovdje posvetio više pozornosti.

Trajniju će vlast nad nekim dijelom hrvatskih prostora Osmanlije ostvariti 1451, a formalno, u teoriji, njihova će vlast prestati istom 1908. godine. Povijest hrvatskih zemalja pod osmanskom vlašću možemo pratiti i kroz nastanak, promjene te nestanak pojedinih upravnih jedinica. Prva je i najstarija Bosanski sandžak. To je bila osmanska vojno–upravna jedinica za područje koje se u vrijeme najvećeg teritorijalnog širenja kao pojas nejednake širine pružalo u smjeru jugoistok–sjeverozapad od Kosova do Pokuplja. Tzv. »turski ratovi« u hrvatskoj povijesti zapravo najvećim dijelom predstavljaju borbe sa snagama Bosanskog sandžaka (do 1580), odnosno pašaluka (nakon te godine).

Osmanlije su prvi puta uspostavili trajnu kontrolu nad nekim područjem u Bosni 1451, u kontekstu prodora turskih odreda koji su nadirali s prostora skopskog krajišta. Nakon pada bosanskoga kraljevstva 1463. uspostavljen je sandžak sa sjedištem u Jajcu, ali je ono nakon ugarske protuofanzive premješteno u Sarajevo. Kao pogranična oblast, sandžak je podijeljen na *vilajete* u značenju vojnih okruga (Jeleč, Sarajevo, Kraljeva zemlja, Zemlja Pavlovića, Zemlja Kovačevića i Hercegovina). Tada je u sjevernom dijelu sandžaka izdvojen manji teritorij i povjeren marionetskom »bosanskom kralju« [1465–1476(?)]. Nakon 1470.

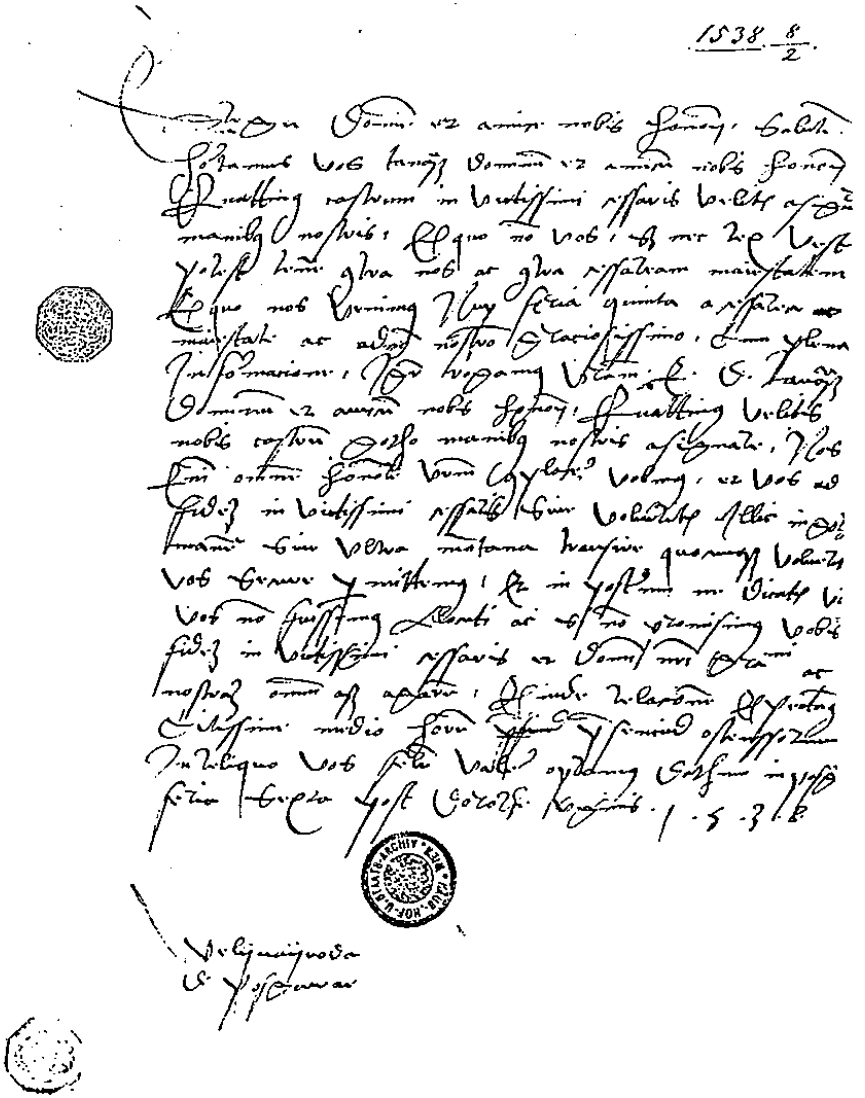

Pismo Veli–vojvode iz Požege kaštelanu Kutjeva sa zahtjevom za predaju (veljača 1538.)

izdvojena je Hercegovina, a preostali se teritorij dijeli na šest manjih vilajeta i pet kadiluka, što će potrajati do 1525. Tada se sandžak proširuje stvaranjem »vilajeta Hrvati« na području uže jezgre starog hrvatskog kraljevstva, ali gubi to područje kada se ono uključuje u Kliški sandžak (1537). Po imenovanjima bivših beglerbegova na mjesto bosanskih sandžakbega još u 15. stoljeću vidi se da je on već tada (kao i smederevski sandžak kao prethodnik budimskoga) imao ulogu ravnu ulozi beglerbegluka, ali takvom upravnom jedinicom nije mogao biti proglašen iz jednostavna razloga što nije donosio dovoljno prihoda primjerenih beglerbegovskim nadarbinama. To uvelike može pomoći razumijevanju položaja »krajiških vilajeta« i razrješenju dileme kada postaje neki sandžak (primjerice Srijemskog, ili »vilajeta Hrvati«). Na neki način su to neformalni sandžaci jednog *de facto* pašaluka, ali se još nisu stekli svi uvjeti da redovita podjela zaživi. Širenje Bosanskog sandžaka prema sjeverozapadu potrajalo je još dvadesetak godina do osnutka sandžaka Začasna (Čazmanski, zatim s promjenom sjedišta Pakračka, te konačno Cernički sandžak) 1557. a nakon toga prodorima na prostoru između Une i Kupe do oko 1590. godine. Oko godine 1700. Bosanski se sandžak dijelio na kadiluke Novi Pazar, Mitrovica (Kosovska), Stari Vlah, Sarajevo, Kladanj, Travnik, Tešanj, Višegrad, Derventa, Rogatica, Banja Luka, Jajce, Kamengrad, Bihać i Kostajnica (Kozarac). Osnutkom Bosanskog ejaleta 1580. godine ovaj je sandžak postao matični, tzv. »paša sandžak«. Veći dio sandžaka doživio je intenzivnu islamizaciju, posebno središnji i jugoistočni krajevi. Sandžak je prestao postojati u vrijeme reformi Omer–paše Latasa 1850–52. godine.

Mlađa je upravna jedinica Bosanski pašaluk (tur. *eyâlet–i Bosna, Bosna eyâleti)* kao vojno–upravna jedinica najvišeg ranga za područje Bosne, Hercegovine, Dalmacije (bez primorskih gradova), Like, Slavonije i nekih susjednih područja u današnjoj Crnoj Gori i Srbiji. Osnovan je 1580. i tada

je obuhvatio ne samo gotovo čitav hrvatski korpus u okvirima Carstva, nego i većinu Hrvata uopće. Nakon 1600. iz njegova je sklopa izdvojena srednja Slavonija, a poslije 1699. ograničen je manje ili više na prostor današnje Bosne i Hercegovine. Sredinom 18. stoljeća izgubio je najveći dio donjeg Podrinja na desnoj obali, a 1833. izdvojila se Hercegovina. Stari naziv za pašaluk *ejalet* ukinut je 1865, te se počinje rabiti naziv *vilajet,* koji pak ima drugi smisao od pojma vilajeta iz 15. stoljeća. Taj je Bosanski vilajet obuhvatio i Hercegovinu. Godine 1877. izdvojen je iz njegova sklopa Novopazarski sandžak, a sljedeće je godine uslijed austrougarske okupacije vilajet prestao postojati. Naziv pašaluk nije nikada bio služben, i značio je status i funkciju paše, koja je iznad begovske. U praksi se pak naziv prenosio i na teritorij kojim upravlja paša. Tijekom 17. stoljeća započinje inflacija titulatura, pa naslov paše dobivaju i sandžakbezi, a pojam pašaluka počinje se protezati i na hijerarhijski niže jedinice. Također u 17. st. raste uloga beglerbega na račun sandžakbegova pojedinih sandžaka, što je u skladu s politikom centralne vlasti da se pojača položaj namjesnika provincija na koje se pak koliko je moguće prenose troškovi obrane i uprave. Da se u uvjetima inflacije i povećanih izdataka ne smanje prihodi beglerbega — paše, on često dobiva u *apanažu* (tur. *arpalïk*) prihod pojedinih sandžaka, pa stoga tim oblastima upravljaju pašini *muteselimi* (viceguverneri). Neki se pak sandžaci spajaju ili ukidaju. Zbog istodobne pojave povećavanja nameta u korist beglerbega u Bosanskom pašaluku izbijaju velike bune, osobito u 18. stoljeću.

OD STRATEGIJSKE PREKRETNICE DO STABILIZACIJE

Hrvatski su prostori u različito vrijeme bili izloženi turskim napadima različitog karaktera, intenziteta i provenijencije. U 15. stoljeću, osvajanje Bosne i vrlo jake provale akindžija nanose najveće štete i izazivaju još veća i po posljedicama dalekosežnija razaranja negoli osvajački pohodi 16. stoljeća. Tada je naime Hrvatska doista na glavnom pravcu udara koji u to vrijeme još ne smjera prema Srednjoj Europi, nego prema Italiji. Kasnije, kada linija Dunava postaje najvažnijim pravcem kretanja glavnine redovite vojske Carstva na sjever s Bečom kao konačnim ciljem, središnje trupe marširaju hrvatskim rubnim područjem na istoku, dok prodori osmanskih pokrajinskih odreda iz Bosanskoga sandžaka prema moru i Pounju nailaze na krajeve koji su dotadašnjim provalama već znatno oslabljeni i opustošeni.

Konačno do pedesetih godina ofanzivna moć Osmanlija iz Bosne slabi na sjeveru i jugu, da bi na središnjem sektoru još neko vrijeme pokazivala ambicije, zaključno s Hasan–pašinom velikom navalom i slomom 1593. godine. Turski izvori za bitku kod Siska još uvijek nisu detaljno proučeni, a nisu ni u potpunosti poznati. Oni mogu doprinijeti još mnogim spoznajama, kao primjerice uvijek problematičnoj procjeni brojčane snage Hasan–pašine vojske (vrlo vjerojatno oko petnaest tisuća). Ovime na neki način počinje i sedamnaesto stoljeće, razdoblje dosta stabilne granice koje će završiti propašću turske vlasti u najvećem dijelu hrvatskih zemalja u kontekstu globalnoga rata nakon 1683, kada se snage Bosanskoga pašaluka, oslabljene porazima i gubicima na drugim ratištima, nisu mogle učinkovito oduprijeti navali združenih protivnika. Uzroci su oslabljenom položaju Osmanlija u 17. stoljeću višestruki, no prije svega valja naglasiti da je odlučujući čimbenik u tome bila sama narav timarsko–spahijskoga sustava. Na neki je način Carstvo postalo talac osnova na kojima je izgrađeno: širilo ga je, branilo i stabiliziralo brojno profesionalno konjaništvo izdržavano nadarbinama u vidu prava na rentu (desetina i pristojbe). Mehanizam pretvaranja dobrovoljaca, oslobođenih zarobljenika i obraćenika, pripadnika svite viših dostojanstvenika te njihovih sinova i rođaka u spahije *nije bilo moguće zaustaviti*, i da bi se namaknula sredstva za njihove plaće u obliku nadarbina–timara moralo se nastavljati s osvajanjima na sve strane, često i protiv vojne i gospodarske logike.

Prenapregnuto, Carstvo koncem 16. stoljeća trpi prve ozbiljne poraze, koji zajedno s pobunama i ustancima u Anadoliji i u europskom dijelu Carstva, golemom inflacijom i nizom drugih nedaća, nameću potrebu reorganizacije. Ta se pak na granicama Bosanskoga pašaluka provodi na taj način, da se vojna moć umjesto na spahije i plaćene posade u krajiškim tvrđavama koji su smjenjivi, sve više oslanja na kastu nasljednih uživalaca nadarbina i muslimanskog slobodnog seljaka–vojnika sa stalnim i određenim izvorom plaće u gotovu iz najbližeg izvora regalnih prihoda (tzv. odžakluk). Tu možemo nazrijeti i začetke povijesti muslimanskoga plemstva. Nije slučajno da se književna tematika o muslimanskim krajiškim ratnicima kao konkretnim i ovozemaljskim osobama (za razliku od ranijih mitskih, poput »Đerzelez Alije«) u razvijenijem i bogatijem obliku javlja upravo nakon jačanja i ukorjenjivanja lokalnih »dinastija« i svojevrsne »feudalizacije« sustava koji je dotle bio meritokratski.

Na čitavoj granici od Drave do zaleđa Dubrovnika Osmanlije drže znatno više vojske u tvrđavama negoli u vrijeme ofanzivnih naleta osamdesetih godina 16. stoljeća, uku-

pno preko 13.000 ljudi. To govori o posve defanzivnom stavu. Posebice su snažno ojačane posade u Pounju, gdje je 1643. bilo 2–3 puta više vojske negoli u vrijeme popisa 1586. Osobito je snažno utvrđen Bihać u kojem je boravilo 1219 vojnika. To je ujedno i granično područje bosanskoga sandžaka (koji se pruža poput dijagonale od jugoistoka prema sjeverozapadu), središnje vojno-upravne jedinice unutar Bosanskoga pašaluka i nije neobično da je baš na tom sektoru fronte u ranijem razdoblju bio i najveći pritisak, a zatim i najtvrđi obrambeni sustav. Bilo bi anakronistički zamišljati da su ključni vojnopolitički čimbenici Carstva na najvišoj razini (veliki vezir i njegov divan, dakle *Porta*) ikada razmišljali o Hrvatskoj kao prioritetu, odnosno zemlji koju treba presjeći na najužem dijelu. Da je to sama *Porta* htjela, uspjela bi. Ovako je već svojim geografskim položajem bosanski sandžak s akindžijskim tradicijama i najvećim brojem krajiških trupa koje žive od pljačke i za pljačku pritiskao na najosjetljivijem mjestu, neminovnošću jednoga sustava koji na drugi način ne može živjeti. Kao osobitost turskog vojnokrajiškog uređenja treba spomenuti i kapetanije, te netočno prebacivanje kasnijih sadržaja toga pojma u 16. i dijelom u 17. st. Kapetanija u smislu teritorija s nasljednim kapetanima kao zapovjednicima sve vojske u takvom vojnom okrugu i zamalo lokalnih dinasta, prije 17. stoljeća zapravo *nema*. Kapetani se pojavljuju, ali na drugi način no što je to u kasnijim stoljećima. Oni mogu biti zapovjednici lakog pješaštva u važnijim tvrđavama na većim rijekama sa širim ovlastima, ili pak zapovjednici tog istog roda vojske u nizu malih utvrda; katkada su to zapovjednici konjaništva, ako ga ima u tvrđavi.

Osim ojačanih posada, za 17. je stoljeće karakteristična pojava i uključivanje sve većeg broja pripadnika kršćanske raje (ne samo Vlaha) u pomoćne vojne i oružničke odrede. Već je Hasan-paša početkom devedesetih godina 16. st. mobilizirao sve što se moglo kretati i nositi oružje. Sada je

to pak bio način da se skrene pogibelj od hajduka u pravcu koji bi za državu bio poželjan, te da se obrana osloni na lokalne snage. Položaj samih Vlaha nije bio ni izdaleka jednak i nerijetko su uz vojnu službu bili podvrgnuti poreznom opterećenju koje nije bilo lakše od tereta nametnutih »običnoj« raji. Mjestimice (npr. u dalmatinskoj Zagori) njihova su podavanja bila razdijeljena titularima nadarbina i na taj su način izgubili položaj »carskih« podložnika. S druge strane u skladu s načelom samoizdržavanja uprave i obrane pašaluka, znatno je pojačano porezno opterećenje i to tako da su stare redovite dažbine ostale iste i zapravo gubile na težini uslijed inflacije, a povećani su nekadašnji izvanredni nameti u korist države i umnažani novim vrstama davanja u korist pokrajinske blagajne.

U svakom slučaju sedamnaesto stoljeće je doba ravnoteže. Habsburgovci su tek postigli dosta povoljan mir 1606, a već su 1618. stupili u sukob europskih razmjera. I što je možda još važnije, pomisao na otpočinjanje velikog otvorenog rata nije bila moguća već zbog same austrijske »doktrine protuturske bitke«. Osmanlije pak imaju previše posla s unutrašnjom stabilizacijom i sada više nemaju vojsku koja bi toliko uvjerljivo prednjačila kvalitetom nad zapadnim armijama. S obzirom na činjenicu da Bosanski pašaluk više ne pokazuje nekadašnje agresivnosti na pravcu prema Kupi, a drugdje još i manje, možemo reći da u 17. stoljeću položaj Banske Hrvatske, ali i dalmatinskih gradova pod mletačkom vlašću prema Osmanskome Carstvu više određuju opće prilike u odnosima velesila, negoli lokalni konflikti. Tako se za Hrvatsku iznova aktualizira pitanje odnosa zemalja krune sv. Stjepana prema Osmanlijama, u kontekstu odbacivanje habsburških pokušaja centralizacije. Sami Turci više puno ne mogu računati s mogućnošću velikih osvajanja na nekadašnjem glavnom pravcu prema Beču, jer su preustrojili i »feudalizirali« društvo i vojsku na štetu stare ratničke kaste a u korist birokracije, plaćenika i uleme, kojima ne treba

toliko novih teritorija. No zato pokušavaju iskoristiti nezadovoljstvo politikom Habsburgovaca, pa podupiru Istvána Bocskaya i Bethlena Gábora, držeći da će im oni pomoći da se domognu protektorata nad cijelom Ugarskom (dakle i nad Hrvatskom), a u jednom trenutku (1620) čak i nad Češkom (Osman II). Ova zbivanja ne uključuju u tolikoj mjeri Hrvatsku jer nju ne opterećuje konfrontacija između katolika i protestanata. U to je vrijeme u percepciji Osmanlija Hrvatska gotovo isto što i »vilajet Zrinskoga«. Na Zrinske se gleda kao na respektabilne, ali nepomirljive protivnike. U trenutku kada oni zajedno s ugarskim velikašima nastupaju kao »malkontenti«, Osmanlije bi im (tj. Petru Zrinskom) pružili podršku, ali sa »zadrškom« i uz nevjericu; ktomu se osvajanje Kandije držalo prečim poslom. No i da nije bilo te okolnosti, teško je zamisliti da bi eventualna podrška bez oklijevanja išta mogla promijeniti, kao što nije uspjela učvrstiti ni potonji pokret i pretenzije Imre Thökölya nakon 1681. U sedamnaestome stoljeću Osmanlije dakle pokušavaju osvajati više politikom kakva je napuštena još od Zapoljine nagodbe s Ferdinandom, negoli golemim pohodima u stilu Sulejmana Kanunija. Mjereno turskim standardima, osmanske središnje trupe nisu gore — možda su u ponečem i kvalitetnije no što su bile prije stotinu godina — no protivnikov je krajiški obrambeni sustav daleko čvršći, a zapovijedanje i tehnika postaju moderniji.

Konsolidacija obrane i izgradnja vojnokrajiškoga sustava u Hrvatskoj, te osmanski prijelaz na defanzivnu »doktrinu« postali su u uvjetima neprestanoga malog rata na granici podlogom za sve uspješnije udarce koje će u 17. stoljeću krajišnici, a osobito Zrinski nanositi Turcima, čak i u vrijeme formalnoga mira. Niz pobjeda i uspjeha u borbama na granici dodatno su, uz gubitak Novog Zrina i mogućnost širenja posjeda u slučaju rata, poticali su Zrinske u želji da se izazove globalni sukob. No ni tada, povrh drugih nepovoljnih okolnosti (europski zapleti, Francuska) vojna doktrina vodećih habsburških vojskovođa nije bila sklona ulasku u veliki rat s otvorenim masovnim bitkama. Optuživati danas Montecuccolija »koji samo čeka« za zakulisne igre s političkim nabojem znači ne shvaćati razložno i odgovorno ponašanje ponajboljeg profesionalca u svome zanatu. Bit je njegove doktrine da otvoreni i masovni sukob na razini velikih vojski može polučiti uspjeh ili u slučaju kada se Osmanlije nalaze na terenu u iznimno nepovoljnom položaju, ili u slučaju kada se nakon uspješne obrane može prijeći u protuudar. Najveći je problem i ugarske i hrvatske politike u odnosu spram Osmanskoga Carstva toga vremena bilo pomanjkanje jasne dugoročne vizije: osjećajući kako im turska vlast skučava i ugrožava osnove gospodarske i političke moći, i time im štoviše smanjuje izglede u otporu habsburškoj centralizaciji, hrvatski i ugarski velikaši bi istodobno poticali vladara na rat protiv Osmanlija, tražili bi tursku potporu u pokušaju da tog istog »nekorisnog« i zapravo škodljivog vladara zbace, s gotovo sigurnim neizrečenim namjerama da se potom opet okrenu protiv neželjenog saveznika–pokrovitelja, te konačno tražili veliku konfrontaciju s Turcima usprkos činjenici da ako zato i ima vojničkih preduvjeta, oni tek počinju dozrijevati. Nikola Zrinski zalagao se za stajaću vojsku kakve nije bilo (a predlagao ju je još carski zapovjednik Schwendi u vrijeme njegova pradjeda) i u praksi izveo sjajnu diverziju u zimsko vrijeme (Osijek), na istoj crti promišljanja kao i Montecuccoli.

Konačno je avantura Kara Mustafe (na tragu reforme vezira iz obitelji Köprülü pogrešno shvaćene kao restauracija osvajačkog »zlatnog doba«) dovela do globalnog rata. Nova stvarnost za Hrvatsku će biti teritorijalni dobici, ali i posve teritorijalizirana Vojna Krajina kao *corpus separatum*. Osim toga, snažno utvrđena turska obrambena linija u Pounju pokazala se doista otpornom i odredila novu granicu za sljedeća stoljeća. Ne na posljednjem mjestu za Hrvatsku je važna politička posljedica velikoga rata ta, da

se našla po strani od vojnopolitičkih kombinacija o protuhabsburškoj ugarsko–turskoj suradnji. Uopće je to trenutak kada se pojavljuju napukline u hrvatsko–ugarskoj »idili«, i ta pojava nipošto nije nepovoljna.

Kasniji ratovi pokazat će ne toliko slabost Osmanskoga Carstva koliko nadmoć ranomoderne Europe i nadasve vojnički genij princa Eugena Savojskoga, donekle i drugih vojskovođa rata 1683–1699. Sami po sebi Habsburgovci teško da bi i tada mogli bitno potisnuti Osmanlije. Naposlijetku nakon 1683. prvi je puta nakon srednjeg vijeka ustrojena jedna doista djelotvorna europska protuturska koalicija, i to ne više uz presudnu ulogu viteške romantike sa Zapada, nego daleko kvalitetniji savez susjednih i za protuturska akciju kudikamo dublje zainteresiranih država. Nakon zenita Habsburške moći 1718. doći će do otrježnjenja 1740. Premda su mnogi zapovjednici iz ranijih pobjedničkih ratova i dalje bili na svojim mjestima, a trupe sličnog ili istog sastava i porijekla kao i prije, princa Hildburghausena razbija lokalna bosanska vojska. Iako je 1791. održan status quo, posljednji je habsburško–turski rat na neki način predstavljao još veću sramotu za Habsburgovce s obzirom na tada već golemu razliku u stupnju materijalno–tehničkog i znanstvenoga razvitka dviju imperija.

Bihaćki sandžak i kapetanija. To je bila osmanska pogranična vojno–upravna jedinica, nastala na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće. Kasnije je ukidan i obnavljan, prije svega zavisno od problema financiranja bosanskoga ejaleta (pašaluka), a definitivno je ukinut do sredine 18. stoljeća. Dijelio se na kadiluke Bihać i Kamengrad. Islamizacija je intenzivno zahvatila njegov sjeverniji dio. Pitanje nastanka Bihaćkog sandžaka i njegove uloge, zatim bihaćke kapetanije i uopće značenja i uloge grada nakon 1592. pa do ukinuća sandžaka i danas je vrlo nejasno. Sandžak je u svakom slučaju, u vrijeme kada mu možemo sa sigurnošću naznačiti granice, obuhvaćao područje od izvora Une i Sane pa do granične zone u Pokuplju. Vjerojatnije je da je njegov jugoistočni dio kao krajište još od početka 16. stoljeća većim dijelom pripao 1537. Kliškom sandžaku, a 1580. Bosanskome. Tom je području, zaokruženom osvajanjem Bihaća, namijenjena uloga daljeg prodiranja u središte banske Hrvatske — ali ubrzo sve više i uloga odbijanja uzvratnih udara. Čini se da je već prije 1580. ondje osnovan sandžak, ali je sigurno da je uprava morala dosta nalikovati onoj u starim vilajetima. Nakon 1565. (teško je reći točno kada), sjedištem je krajišta postala Krupa, po kojoj se u jednom popisu smjene titulara nadarbina 1586. naziva istoimeni sandžak (iste godine ondje je zabilježena i najjača posada u Pounju, nakon Kostajnice koja je pripadala Bosanskome sandžaku). Povremeno je možda tamošnji krajiški beg stolovao i u Ostrošcu. U vrijeme velike Hasan–pašine ofanzive nastojalo se uspostaviti središte vojno–upravne vlasti u Sisku, odnosno u Petrinji

(tur. *Yeni Hisar* ili *Cigerdelen*), što se zbog brzog gubitka te tvrđave uskoro izjalovilo, pa je ta uloga pripala Bihaću, gdje je vjerojatno od prvih godina sedamnaestog stoljeća i službeno sjedište sandžaka.

Cernički sandžak je bio vojno-upravna jedinica za veći dio današnje zapadne Slavonije. Nastao je 1557. izdvajanjem područja na lijevoj obali Save iz okvira Bosanskoga sandžaka. Prvobitna se granica na Česmi poslije osvajanja Čazme nije mogla održati, pa uzmiče do Moslavine, a odatle (1591) na Ilovu. Nakon gubitka dijela teritorija devedesetih godina 16. st. obuhvaćao je prostor od Ilove do vrhova zapadnoslavonskog gorja s nastavkom u Posavini do Brodskog Drenovca, ali bez Jasenovca i Gradiške (tj. turske tvrđave »Nova Gradiška«, današnje Stare Gradiške). Po Čazmi je sandžak do kraja osmanske vlasti nazivan »Začasna«, a po faktičkom središtu Pakračko, odnosno Cernički. Do 1580. nalazio se u sklopu Rumelijskog, a potom Bosanskog ejaleta. Kadiluk za cijeli sandžak nalazio se isprva u Kraljevoj Velikoj, kasnije se javlja još jedan u Cerniku, a možda i u Pakracu. Formalno se sjedištem sandžaka smatrala Čazma do 1560. (premda je već bila napuštena), no stvarno se ono nalazilo u Pakracu do oko 1600. Područje istočno od Cernika pretežito je bilo nastanjeno zemljoradničkom rajom, a prema zapadu i sjeveru pružao se prostor krajišta s utvrdama, naseljen uglavnom Vlasima te rijetkim enklavama zemljoradnika i građana (npr. Pakrac). Islamizacija se rijetko širila izvan tvrđava.

Hercegovački sandžak jest vojna i upravna jedinica za područje od Cetine na Zapadu do Lima na istoku. Osnovan je 1470. sa središtem u Foči od početka do 1572. Na početku je u Foči osnovan i kadiluk zvan »kadiluk Drina« (od 1483/95 »kadiluk Foča«) koji je obuhvaćao čitavu Hercegovinu. Novi se kadiluci pojavljuju poslije 1510. Kako je

sandžakbeg često uredovao iz Mostara, Mostar se nerijetko smatrao faktičkim centrom sandžaka. Od 1572. do 1833. sjedište sandžakbega nalazilo se u Pljevljima, premda je za vrijeme sandžakbegova izbivanja njegov zamjenik boravio u Foči. Isprva u Rumelijskom, od 1580. Hercegovački je sandžak u sastavu Bosanskog pašaluka. Kao sjedišta kadiluka spominju se Mostar, Imotski, Ljubuški, Duvno, Gabela, Blagaj, Stolac, Nevesinje, Ljubinje, Cernica, Foča, Pljevlja, Čajniče i Prijepolje. U dijelu Hercegovine djelomično je početkom 17. stoljeća kadiluk Konjic zamijenio stari kadiluk Neretva, pribrajan Kliškom sandžaku. Osim gradova, islamiziran je jače sjeverni i sjeveroistočni dio sandžaka. U razdoblju 1833–1865. Hercegovina je bila posebni pašaluk.

Kliški sandžak tvori vojno-upravna jedinica na prostoru između Krke, donje Cetine i gornje Neretve, isprva obuhvaćao i sjevernu Dalmaciju s većim dijelom Like. Formalno mu je sjedište bilo u Klisu, ali je sandžakbeg uglavnom stolovao u Livnu. Nastao je izdvajanjem šireg područja na zapadu Bosanskog sandžaka 1537, a nakon teritorijalnih gubitaka na prijelazu 17/18. st. postoji kao sandžak u smanjenom opsegu do ukinuća 1826. Do 1580. u Rumelijskom, potom u Bosanskom beglerbegluku (ejaletu, pašaluku). Najveći kadiluk Kliškog sandžaka bio je tzv. skradinski sa sjedištem u Livnu. Uz njega se nakon 1580. javljaju kadiluci Klis, jezero (Gölhisar), Prusac (Akhisar) i Neretva (sjedište Konjic). Još nije dovoljno rasvijetljen status područja između Une i Sane (kadiluci Kamengrad i Novosel/Petrovac), odnosno njihove pripadnosti Kliškom ili Bosanskom sandžaku prije 1580. Osim Livna, kao grad se u 17. stoljeću osobito razvio Drniš. Islamizacija je na selu intenzivnije zahvatila sjeveroistočne dijelove sandžaka, a na današnjem području Dalmacije bila je nešto jača uz Cetinu.

Krčki (Lički) sandžak bio je osmanska vojno–upravna jedinica za područje sjeverne Dalmacije i Like, osnovan 1580. u okviru Bosanskoga pašaluka izdvajanjem iz Kliškog sandžaka. Tada su Osmanlije pokušali naseliti što više Vlaha na tom području da pojačaju obranu, uvelike oslabljenu provalama uskoka. Iz rasutih podataka o stanovništvu znamo da je koncem 16. stoljeća bilo oko 2500 domaćinstava migranata, 400 naseljenih mjesta u ličkom dijelu oblasti i 800 kuća na vakufima kod Vrane. Sjedište mu je bilo u Kninu, a sandžakbeg bi povremeno boravio i u Udbini, odnosno u Ribniku. Putopisac Evlija Čelebi, govoreći o »gradu Lika« vjerojatno misli na Ribnik. Naziv je sandžakbega katkada glasio »mir–i liva polja ličkog i krbavskog, zemlje onkraj Krke i polja kotarskoga«. Dijelio se na dva kadiluka, kninski i kotarski. Islamizacija je uglavnom ostala ograničena na gradove. Veći dio povijesti sandžaka ispunjen je sukobima i zapletima u borbi za vlast, pri čemu je prednjačio avanturistički »vladar« i »osnivač dinastije« Halil–beg Memibegović (umro 1654. godine u mletačkom zatvoru).

Požeški je sandžak bio vojno–upravna jedinica za veći dio teritorija između Save i Drave. Počeci mu padaju u godinu 1537, ali se uprava redovitoga tipa javlja nešto kasnije. Gasi se s protjerivanjem Turaka 1687, s kratkotrajnim pokušajem obnove 1691. Nakon što su mu se pedesetih godina 16. st. ustalile granice, u njegov su sastav ulazili kadiluci Požega, Brod, Đakovo (isprva Gorjani i Podgorač), Osijek, Orahovica i Virovitica. Kao kadiluk u 17. se stoljeću spominje i Valpovo, a moguće je da su kadije uredovale i u Slatini. Do 1541. pripadao je Rumelijskom, zatim do 1580. Budimskom, pa do 1600. Bosanskom beglerbegluku. Poslije toga podređen je ejaletu Kaniža, premda se kroz prvu polovicu 17. stoljeća osjećala i vlast bosanskog paše. Izvan gradova islamizacija je jače zahvatila požeški kraj, u manjoj mjeri

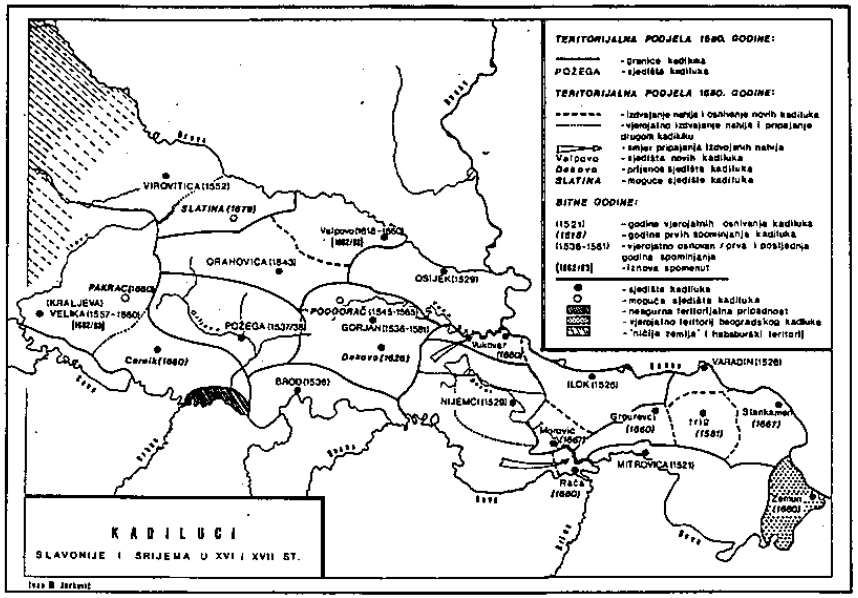

Kadiluci Slavonije i Srijema u 16. i 17. stoljeću

bližu okolicu Osijeka i Orahovice, dok je drugdje uglavnom izostala. Zbog blizine granice i sigurnosnih razloga više od četvrtine seoskog življa pripadalo je raji s posebnim statusom (Vlasi, čuvari puteva, mostari i sl.).

Srijemski je sandžak bio osmanska vojno–upravna jedinica između Dunava i Save sa sjedištem u Iloku. Kao krajište (vilajet) obuhvaćao je i područje osječkog kadiluka, gdje je vjerojatno stolovao krajiški vojvoda kao službenik smederevskog sandžakbega. Otkako se početkom četrdesetih godina 16. stoljeća ustalio redoviti ustroj, sandžakbeg rezidira u Iloku (koncem stoljeća kraće vrijeme u Mitrovici). Zapadna je granica sandžaka išla Vukom te se između Ivankova i Đakova spuštala na Savu. Do osamdesetih godina 16. st. srijemski su kadiluci bili Ilok, Nijemci, Mitrovica i Petrovaradin, dok su kasnije osnivani novi: do 1588. Irig, a u 17. stoljeću Slankamen, Grgurevci, Rača, Morović i Vukovar

(nahija Zemun nalazila se u sastavu beogradskog kadiluka). Za razliku od srijemskog krajišta–vilajeta dvadesetih i tridesetih godina 16. st. sandžak je kao redovita upravna jedinica utemeljen možda istom kad je uspostavljen Budimski pašaluk, u sastavu kojeg je i ostao do konca osmanske vlasti. Faktički je prestao postojati 1688, a turska se vlast definitivno povukla iz jugoistočnog dijela 1717. Islamizacija je gotovo u potpunosti bila ograničena na gradove (donekle s iznimkom Karlovaca, koji do početka 17. st. ostaje veći kršćanski grad).

Zvornički se sandžak kao osmanska vojno–upravna jedinica prostirao s obje strane donjeg toka Drine. Osnovan 1480/81. sa sjedištem u Zvorniku, proširio se do Save osvajanjima 1521. godine. Spočetka je pripadao Rumelijskom, a od 1580. bosanskom pašaluku. Na njegovom su se teritoriju nalazili kadiluci Srebrenica, Brvenik, Šabac, Zvornik, Birče, Tuzla, Gračanica, Bijeljina, Krupanj–Bohorina i Jadar–Ptičar (Loznica). Islamizacija je snažno zahvatila većinu područja zapadno od Drine. Sandžak je prestao postojati 1833. godine.

Budimski je pašaluk (tur. *Budûn eyâleti, eyâlet–i Budûn*) pokrajina Osmanskoga Carstva i vojno–upravna jedinica za većinu osvojenih teritorija u srednjem Podunavlju od 1541. do 1686. sa sjedištem u Budimu. Protezao se od današnje južne Slovačke do sjeverne Srbije. Njegova je uspostava uslijedila nakon neuspjeha pokušaja da se Ugarska veže uz Osmansko Carstvo kao vazalna država. Budimski su beglerbezi uživali iznimno visoke nadarbine i snosili odgovornost za obranu čitavog sjeverozapadnog dijela Carstva, te im je u tome smislu bio podređen i bosanski beglerbeg, a kasnije i zapovjednici novih pašaluka u Egeru i Kaniži. Granice pašaluka dosta su se mijenjale, osobito za vrijeme rata 1593–1606. Još 1580. izdvojen je Požeški sandžak i pripo-

jen Bosanskome pašaluku, a zatim 1600. Kaniškome. Budući da se tako Kaniški ejalet protegnuo do Dunava a Egerski obuhvatio Bačku, Budimski je pašaluk izgubio teritorijalnu povezanost sa svojim južnim dijelom. To međutim u opisanim uvjetima kada je budimski paša bio nadređen susjednim namjesnicima nije imalo većeg značenja. Islamizacija je zahvatila gradove, dok se na selu nešto više osjećala samo u dijelu Slavonije.

Hrvati su živjeli kompaktnije u dijelu pašaluka između Save, Drave i Dunava, ali ih je bilo i po drugim predjelima. Dosta se doseljavalo s juga, iz dinarskih krajeva. Osmanska je vlast konačno prestala 1699. (s korekcijom 1718), no tragovi su se toga razdoblja u raznim oblastima života osjećali još dosta dugo u 18. stoljeću.

Beg (tur. *bey* »gospodin«, »vojvoda«, »vladar oblasti« itd., etimologija kineska ili perzijska). U Osmanskom Carstvu viši vojno–upravni naslov, od zaima, uživatelja veće nadarbine do sandžakbega. Poraba se s inflacijom titulatura u postklasično vrijeme širi i naniže. *Begluk* označava funkciju bega, područje njegove vlasti (pogranični begluk, Osmanov begluk itd.), zatim stanovite prihode koji pripadaju begu, »begovo pravo«, pa katkada i državnu riznicu.

Aga (tur. *aga* »stariji brat«, »starješina«, »zapovjednik«) termin je krajnje široke porabe, od oznake za zapovjednike srednjega ranga u vojsci preko glavnog zapovjednika janičara i nekih visokih vojno–upravnih dužnosnika do civilnih osoba, ukoliko ne pripadaju vjerskim uglednicima ili pak ne nose naslov *beg*. Ipak se nerijetko ta dva naslova zamjenjuju u praksi. U kasnom razdoblju naslov nižih časnika od uvođenja Tanzimata do 1908. Zvanje age, odred pod njegovim zapovjedništvom, te teritorij nad kojim je nadležan naziva se *agaluk*.

Beglerbegluk (tur. *beylerbeyligi* »zvanje bega nad begovima«). Dužnost beglerbega i teritorij nad kojim vrši nadzor.

Najveća vojno–upravna jedinica u Osmanskom Carstvu (provincija, njem. »Statthalterschaft« namjesništvo; katkada u lat. izvorima »regnum«, tal. »regno«). Beglerbegluk koncem 16. st. potiskuje termin *ejalet*, a ovaj pak u 19. st. zamjenjuje naziv *vilajet*. Beglerbeg, također zvan *mîr–i livâ'*, uživa najveću nadarbinu u okviru timarsko–spahijskoga sustava u vrijednosti od milijun i više akči. Od prvobitno dva beglerbegluka, Rumelijskog i Anadolskog, broj se velikih pokrajina povećao na 25–30 u 17. stoljeću. Za hrvatsku su povijest najvažniji beglerbegluci Budimski (utemeljen 1541) i Bosanski (1580). Budimski je beglerbeg bio nadređen bosanskome.

Kapetanije. Prije 18. stoljeća kapetanije na prostorima Bosne i Hrvatske nastaju u prvom redu kao vojne oblasti pod nadzorom kapetana, uglednijeg zaima koji zapovijeda azapima (lakom pješaštvu) u nekoj od glavnih tvrđava na vodenim prometnicama (npr. »kapetan Save« u Gradiški od 1537, »kapetan Drave« itd.). No naslov kapetana mogu nositi i zapovjednici azapa u manjim utvrdama, ponekad i age farisa (tvrđavskog konjaništva). Takav je bio i slučaj Mustajbega Ličkog poznatog iz narodne pjesme (kapetan i aga farisa u Bihaću 1643). Oni u načelu još ne upravljaju teritorijem, nego vojskom i pristanišnim instalacijama (pa mu tako pripada dio prihoda od taksi na skelama u oblasti gdje je nadležan, nadzire tzv. vozare i sl.). S jačanjem feudalizma sličnog zapadnim modelima, kapetanije postaju jasno omeđeni teritoriji, također i u unutrašnjosti Bosne. Sve su službe nasljedne, kapetani su stajali na čelu mjesnih »dinastija« i stolovali u svojim gradovima i kulama. Godine 1829. bilo ih je 39, a ukinute su 1835. u sklopu mjera Tanzimata.

Krajište — serhat. Osmansko Carstvo je na svojim granicama uspostavljalo različite oblike vojne i teritorijalne organizacije u obrambene i navalne svrhe. Na Balkanu, pa onda i na hrvatskim prostorima, to su najprije bili tzv. *vilajeti* kao područja privremene uprave pod zapovjedništvom sandžakbega najisturenijeg sandžaka (npr. »vilajet Hrvati«, ovisan o Bosanskom sandžaku, »vilajet Srijem i Požega« ovisan o Smedervskom sandžaku). U vilajetima takvoga tipa obično su svi prihodi pripadali sandžakbegovom *hasu* (nadarbini najvišeg ranga i iznosa), a stanovništvo zaduženo različitim vojnim i poluvojnim obvezama uz smanjeni porezni teret. Nakon četrdesetih godina 16. stoljeća takvi vilajeti nestaju. S konsolidacijom turske vlasti svi pogranični teritoriji postaju dijelovima pojedinih sandžaka kao redovitih vojno–upravnih jedinica. To ipak ne znači da njihova rubna područja uz granicu nemaju faktički poseban status koji se očituje prije svega u većem broju utvrda sa stalnim posadama te u slaboj naseljenosti i niskom stupnju gospodarske rentabilnosti (pretežito stanovništvo Vlasi — stočari). Pri tome se može razlikovati uže i šire pojaseve serhada, krajišta (tur. *serhat* prema perz.–ar. složenici). Već je cijelo područje zapadno i sjeverno od Rumelijskog pašaluka (hrvatsko–bosanski i ugarski prostor) s glavnim centrom u Budimu i sekundarnim u Sarajevu/Banjoj Luci bilo obilježeno stanovitim elementima »krajiškog« statusa, počevši od širih ovlasti i većih prihoda beglerbega negoli u drugim ejaletima. No u užem bi se smislu krajištem mogao zvati pojas utvrda nejednake širine (10–50 km u dubinu) koji se na hrvatskom području protezao od Drave do zaleđa Dubrovnika, gdje je sredinom 17. stoljeća bilo stacionirano oko 13.000 vojnika. U 17. stoljeću u Bosni funkciju nositelja pogranične obrane postupno preuzimaju kapetanije.

Kadiluk (tur. *kadilik, kaza)* je sudbeno–upravna oblast koja se za razliku od vojno–upravnih (sandžak i sl.) više oslanja na geografske i demografske čimbenike, a ponekad i na povijesne okolnosti. Može se podudarati s granicama čita-

vog sandžaka, ali i jedne nahije. Za uspostavu kadiluka presudno je bilo postojanje znatnijeg gradskog naselja i muslimanske zajednice, kako bi kadija uredovao prije svega u pitanjima šerijatskog prava. Kadiluke se približno rangiralo prema važnosti grada u kojem se nalazilo sjedište takve oblasti. Tako se na hrvatsko–bosanskim prostorima spominju kaze od »150, 300 i 500 akči«, njih 60–70 u drugoj polovici 17. stoljeća (najbrojnije su bile one u rangu od 150). Još je sporno pitanje predstavljaju li ti iznosi visinu dnevnica kadija; čini se da je tako trebalo biti barem u načelu.

Kadiluci su nerijetko osnivani, ukidani, spajani i dijeljeni prema potrebama kadrovske politike, osobnih i grupnih interesa, neovisno o »objektivnim« čimbenicima. U manjim su mjestima prema potrebi uredovali kadijini zastupnici, *naibi* (*nijabet* — ispostava). Kadijom (ar. *qâḍî*, tur. *kadi*, »sudac«) se u Osmanskome Carstvu naziva sudac (šerijatskog suda), notar koji uvodi u sudske knjige (*sidžile*) sve predmete koji pristižu na sud (posjedovne sporove, prijenos ostavštine, naredbe centralne vlasti itd.), nadzornik poslovanja zaklada i izvora državnih prihoda, dužan bdjeti nad provedbom carskim naredbi, prikupljanjem poreza, poslovanjem na trgu, javnim redom i moralom. Kadija mora redovito izvješćivati središnju vlast o svim važnijim događajima u svome okrugu, prosljeđivati pritužbe i predlagati osobe za imenovanje u stanovite službe (npr. osoblje džamija). Njegova je uloga u gradu donekle usporediva s ulogom gradonačelnika. Služba kadije u jednom gradu trajala je dvije godine, a do slijedećeg imenovanja kadije su boravili u Istanbulu, uživajući posebni tip nadarbine (*arpalik*).

Ovlašteni stručnjak koji izdaje pravna mišljenja (fetve) u pitanjima vjerskopravne naravi naziva se muftija (ar. *muftî*, tur. *müftü*). Fetve su odgovori na pitanja koja može postaviti svaki musliman, pri čemu su stvarna imena osoba zamijenjena fiktivnima, a odgovor se obično svodi na »da«

ili »ne«. Ovlaštenje da izriče fetve od pripadnika uleme najčešće dobiva muderris (profesor medrese). U fetvama muftije ponekad navode konzultirane šerijatske autoritete, ali i »svjetovne« izvore poput fermana, carskih deftera i sl. Tako su muftije u Osmanskom Carstvu faktički djelovali zakonodavno, što je islamu načelno strano. Istanbulski muftija s vremenom kao vrhovni vjerski autoritet nadkriljuje kazaskere (»vojne suce« nadređene pokrajinskim kadijama) i stječe naslov šejhulislama.

Financijsko–upravne oblasti nazivaju se *emaneti* ili *eminluci*. Njima na čelu stoji emin (ar.–tur. *emîn,* »povjerenik«). To je službenik središnje financijske uprave u Osmanskom Carstvu, zadužen da ubire prihode od državnih dobara, kao što su sela carskog hasa, pristaništa, solane i sl. Budući da su se ti prihodi obično izdavali u zakup, emini su najčešće nadzirali poslovanje zakupnika (*amila*), dok je njih same kontrolirao kadija. Eminima je ipak nerijetko uspijevalo da postanu zakupnici. Te su funkcije isto tako često bile povjeravane utjecajnim mjesnim prvacima, napose vojnim zapovjednicima. Oni su mogli ubirati i druge vrste »carskog blaga«, primjerice harač. Oblast zakupa prihoda pod nadzorom određenog emina nazivala se *eminluk* ili *emanet* (npr. prihodi svih skela na Savi od Broda uzvodno). Emaneti kao financijsko–upravne oblasti obuhvaćali su dosta velike regije, katkada i zemljopisne cjelina poput područja uz velike rijeke, morsku obalu i slično, ali njihove su granice bile vrlo nestalne i podložne čestim spajanjima, razdvajanjima, smanjivanju i proširivanju. Tako je na primjer 1564. godine u Osijeku bilo sjedište golemog emaneta koji je u tom trenutku obuhvatio područje svih sandžaka između Drave i mora osim Zvorničkog i Hercegovačkog. Njime je uz emina kao nadzornik upravljao kapetan Dravske kapetanije, kontrolirajući regalne prihode od zaplijenjenih dobara, neraspoređenih vojničkih plaća i ošasnih dobara.

Timarsko–spahijski sustav (tur. *dirlik,* »sredstva za izdržavanje, plaća«) uobičajeni je naziv za osmansko–turski feudalizam s obilježjima meritokracije i »prebendalizma«, posebice u onom segmentu koji obuhvaća vojničku kastu na službi u upravljanju pokrajinama. Nju je predstavljalo spahijsko konjaništvo (perz. *sipâhî,* »konjanik«) podijeljeno prema platnim razredima na timarnike (perz. *tîmâr,* »njega konja«), pravo na rentu u vrijednosti do 19999 akči) i zaime (ar.–tur. *ze'âmet,* »gospodstvo«, nadarbina do 99 999 akči). Njima je zapovijedao sandžakbeg (tur. *sancak* ili ar. *livâ',* »stijeg, vojni okrug«), dok je sandžakbezima zapovijedao beglerbeg, uživajući nadarbine najvišeg ranga (ar. *hâss,* »naročit, izniman«). Has sandžakbega vrijedio je obično između 200 000 i 600 000 akči, a »plaća« beglerbega milijun do dva. Timari su ponekad doznačivani i vojnicima ne–spahijskog statusa, napose posadnicima tvrđava umjesto plaće u gotovu. Skupini zaima pripadali su niži časnici spahijskog konjaništva poput alajbega, subaše i sl.

Ova se struktura preplitala sa sustavom službi na dvoru. Tako su spahijama mogli postati i pripadnici centralnih trupa, (janičari i tzv. »dvorski spahije«), porijeklom robovi ili prikupljeni devširmom. Osim ovih, timare su dobivali sinovi i rođaci časnika spahijske vojske, članovi njihove pratnje te konačno dobrovoljci iz redova raje. Zeamete su pak mogli steći u slučaju zasluga na bojnom polju. Ukoliko bi se i dalje isticali mogla je uslijediti karijera sandžakbega, beglerbega, vezira u carskom vijeću i konačno velikog vezira. Članovi svite pokrajinskih velikodostojnika te sinovi

sandžakbegova i još viših zapovjednika mogli su izravno dobiti zeamet; visoki zapovjednici centralnih trupa kao i viši dvorani tzv. »vanjske službe« saraja dobivali bi zeamete ili pak uz odgovarajuću funkciju i hasove sandžakbega i beglerbega.

Sredinom 16. stoljeća spahijski su odredi mogli brojati 80–90 000 ljudi, jer su sukladno visini prihoda timarnici i zaimi opremali dodatne borce. Nadarbinski je sustav prevladao u vrijeme Mehmeta II. Osvajača, a vrhunac je doživio pod Süleymanom I. Zakonodavcem. Od konca 16. st. sustav ubrzano propada uslijed prestanka osvajanja, opadanja uloge konjaništva i nesklada između fiksnih svota pri nadležnosti spahija i sve većih životnih troškova. Vršeći posve sporednu ulogu, nadarbine se naposlijetku službeno dokidaju 1831. godine. U razvitku Bosanskog pašaluka posebno je karakteristična pojava tzv. »odžakluk–timara« (tur. *ocak,* »obitelj, obiteljski posjed«) nakon bitke kod Siska 1593, čime se učvršćuje inače nezakonito nasljeđivanje nadarbine neovisno o tome da li se pretendent iskazao u službi ili nije.

Janičare (tur. *yeni çeri,* »nova vojska«) kao posebnu skupinu vojničke elite možemo definirati kao elitno pješaštvo i dio stajaće vojske središnje vlasti Osmanskoga Carstva (*kapïkulu*). Odred je utemeljen u vrijeme sultana Murata I (1360–1389), a popunjavan je vjerski i jezično asimiliranim mladim i vojno nadarenim ratnim zarobljenicima. Poslije 1438. tome se priključuje dio kontingenta dječaka, odnosno mladića prikupljenih devširmom među kršćanskim, mjestimice (Bosna) i muslimanskim pučanstvom. Dio je pak prolazio obuku za nevojničke službe na dvoru, a oko 1500. godine veličina je kontingenta što ga je trebalo prikupiti mogla iznositi deset do dvadeset tisuća dječaka. Uz osobe naplaćivalo se i 100 do 300 akči »troška za odjeću« po pojedincu, načelno ne u selu odakle su odvođeni i ne od siromašnijih. Slične su ustanove imale i druge islamske

države, ali su tada ovakvi odredi bili isključivo sastavljeni od ratnih zarobljenika, tako da je osmanska praksa bila spojiva sa šerijatskim načelima tek uz pomoć pravne »akrobatike«. Ni kupljenje muslimanskih dječaka ne bi bilo spojivo sa šerijatom, pa nije teško zamisliti da se na početku u osnovi nije radilo toliko o zabrani uzimanja sinova muslimana, koliko anadolskih Turkmena, koje je vlast nisko cijenila i vječito sumnjičila. Pri odabiru dječaka vlast se rukovodila dijelom racionalnim kriterijima, a dijelom prividnim ili stvarnim predrasudama. Još premalo znamo o konkretnim slučajevima. Idealni su zahtjevi formulirani u traktatu o postanku janičarskog reda (1606): prednost imaju sinovi svećenika i »boljih« ljudi; jedinog sina se, barem u principu, ne uzima; od dvojice ili više njih uzima se onoga koji ostavlja »najbolji dojam«; ne uzima se: siročad jer su »pohlepna i neodgojena«; sinove seoskih knezova jer su knezovi »podlaci i djeca su im takva«; sinove stočara »jer rastu u planini i neuki su«; »šugave«; ćosave jer su »smutljivci i kukavice«; »brbljavce«; obrezane jer su vjerojatno Turci, dakle »nepouzdani«; oženjene »jer su bestidni«; obrtnike »jer ne podnose tegobe službe«; one koji su neko vrijeme živjeli u Carigradu »jer su besramni«; visoke rastom »jer su glupi i jedino u sultanovoj pratnji »izgledom mogu plašiti neprijatelja«; niske rastom »jer su smutljivci«. Držalo se ktomu da uzvratne posljedice uspona domaćega sina u turskoj sredini znače dodatnu opasnost, jer bi obraćenik sada trebao biti protivnik nevjerništva, a Turčin — janičar samo bi podupro zloću svoje buntovne i nepouzdane rodbine i zemljaka. U prvom će slučaju kontrola nad provincijom jačati, a u drugome slabiti.

Janičari su bili stalno smješteni u vojarnama i pod oružjem. Nisu se smjeli ženiti niti baviti dopunskim, nevojničkim zanimanjem. Te se odredbe zanemaruju već od sredine 16. stoljeća, a na prijelazu u sedamnaesto ukida se devširma. U odred se počinju primati i sinovi i braća janičara, te s razloga prestiža i materijalne koristi i raznoliki nevojnički svijet. Sami se pak janičari sve više bave trgovinom i nastupaju politički. Bili su pod snažnim utjecajem heterodoksnog derviškog reda *bektašija*. Sultan Mahmud II dao je 1826. kao prepreku modernizaciji pogubiti janičarske vođe, a čitav odred je zajedno s bektašijskim redom raspušten. U pravilu janičari nisu bili stacionirani u provinciji, osim pojedinačno (npr. po kazni) ili pak u manjem broju u strategijski osobito važnim tvrđavama. Ponegdje bi skupine janičara boravile kraće vrijeme na smjenu u slučaju potrebe da se stabilizira kontrola novoosvojenog područja, što vrijedi i za hrvatske krajeve. S popuštanjem prvobitne stege gubi se i razlika između janičara i tzv. *mustahfiza* kao odreda »čuvara tvrđava« u pokrajini.

Na potezu od Drave do zaleđa Dubrovnika u graničnome pojasu bilo je 1643. stacionirano oko 13000 vojnika plaćanih u gotovu. Tomu možemo pridodati možda još nekoliko tisuća onih kojima je plaća bila kolektivna nadarbina, te razmjerno nevelik broj spahija (vjerojatno nekoliko stotina, svakako manje od tisuću). Nakon velikih osvajanja poslije 1521. pa do početka pedesetih godina 16. stoljeća, na sjeverozapadnoj se periferiji Carstva pojavio golemi prostor serhada, »krajišta« u okvir kojega su ušli svi dijelovi zemalja ugarsko–hrvatsko–bosanskoga svijeta kojima su Turci do tada uspjeli zavladati. Najranija krajiška organizacija predstavlja tzv. sustav vilajeta. (ar. *wilâya*, tur. *vilayet*, »vlast, oblast«). Ovaj pojam može biti višeznačan: 1. krajište pod vojnom upravom *vojvode* ili krajiškog bega u ime sandžakbega najbližeg sandžaka (15. i početak 16. st.), npr. 1455. [(»vilajet Hodidjed«) sandžak Skopje]; 1528. [(»vilajet Hrvati«) sandžak Bosna]; 2. velike vojne oblasti na koje se dijelio Bosanski sandžak 1463–70. godine. 3. naziv za pokrajinu nakon ukidanja termina ejalet/beglerbegluk 1865. godine (»vilajet Bosna«). U slučaju vilajeta — krajišta vojvoda se turski nazivao *subaşï* (subaša), pa se vilajeti ponekad izjednačuju sa subašilucima. Potonji termin ipak češće označava uže područje, a javlja se i u oblastima s posve redovitom upravom, jer zaimi dobivaju titulu bega i subaše. Subaša se još može nazivati *čeribaša* i *serasker* (*çeribaşï, serʿasker*), npr. 1569. »serasker Osijeka i Đakova«, starješina spahija dvaju kadiluka. Svim spahijama u sandžaku zapovijeda sandžakbeg, a njegov je organ *alajbeg*, nadređen subašama. Seraske-

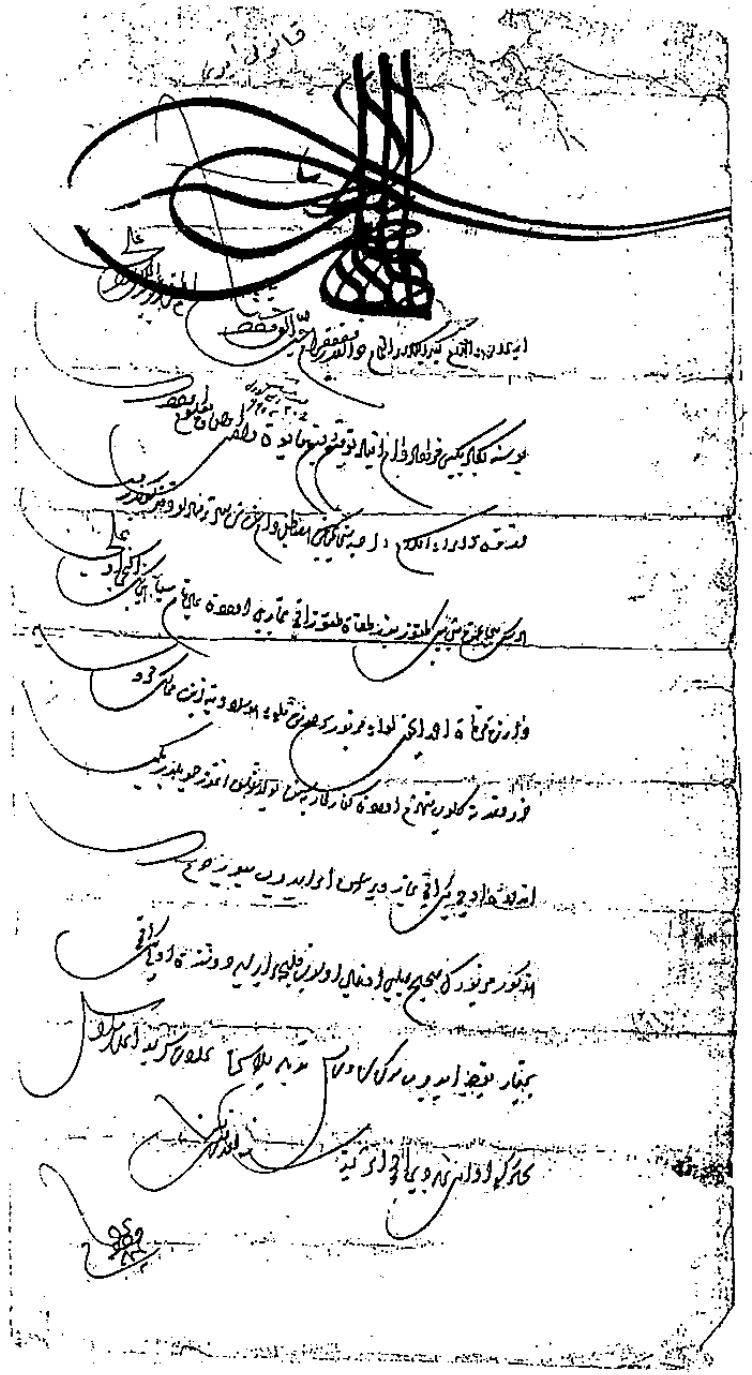

Berat (diploma) o imenovanju jednog člana posade utvrde Moslavine (1587)

ra–subašu valja razlikovati od seraskera kao naslova velikog vezira dok zapovijeda osmanskom armijom na velikom pohodu.

Posebno nam je zanimljiva upravna jedinica »Vilajet Hrvati« kao privremena osmanska vojno–upravna tvorba dvadesetih godina 16. stoljeća, krajište na području između Cetine i Zrmanje sa širim zaleđem. Moguće je da su se granice te oblasti Bosanskog sandžaka većim dijelom podudarale s granicama kasnijeg Kliškog sandžaka (na istoku do Uskoplja i Neretve).

Članovi tvrđavskih posada mogu se na neki način smatrati i građanima, osobito ondje gdje nikada nije zabilježeno posebno civilno stanovništvo. U mnogim gradovima u užem pograničnom pojasu koje je obišao, Evlija Čelebi je primijetio dućane i kuće izvan same utvrde. Zato je sasvim primjereno pojmiti ovu »vojsku« po utvrdama uz granicu, osim onih najmanjih ili najisturenijih, kao lanac »građanskih milicija« koje istodobno pripadaju vojničkome staležu, primaju nešto malo novca ili zajednički dijele kakvu nadarbinu, obrađuju nešto zemlje, bave se sitnom trgovinom i ako plaćaju porez (primjerice manji paušal od čiftluka), onda to u korist nadarbine svojih zapovjednika, pojedinih sandžakbegova. Tako se na granici brže pojavila mogućnost da muslimanska raja barem formalno popravi svoj pravni položaj.

Zadaća je budućih istraživača da osvijetle razdoblje prošlosti Bihaća koje je još i danas, zbog nedostatno proučenih, odnosno teže dostupnih turskih izvora, vrlo slabo poznato. Osmanska dominacija u široj okolici grada, a zatim rano razdoblje turskog Bihaća, teme su pune nejasnoća i proturječnih vijesti. Ktomu su i sami turski izvori za predjele današnje zapadne Bosne, sve do 18. stoljeća, općenito oskudniji negoli možda za ijedan dio hrvatsko–bosanskog zemljopisnog prostora nad kojim je bila uspostavljena osmanlijska vlast. Prema dosadašnjem stupnju razvitka znanstvenoga istraživanja, mogli bismo općenito ustvrditi da je uspostava turskih upravnih jedinica na cijelom području zapadno od Vrbasa napredovala razmjerno sporo i da se dugo vremena nije uspijevala valjano učvrstiti redovita organizacija. Osnovni bi razlog tome mogla biti vrlo slaba naseljenost (posljedica povijesnih i antropogeografskih preduvjeta i okolnosti te osobito jakih turskih provala još od 15. stoljeća), pa su i izvori vrlo rijetki sve do oko 1540. godine. U kraju oko Sane, osvojenom oko 1500. (a ne 1463), postojao je subašiluk u Kamengradu što upućuje na krajiški status, dok je slična situacija mogla vladati i u Posavini s obje strane Save (kapetanija kao krajište sa sjedištem u Gradiški od 1535), za što ima stanovitih indicija. Čini se dakle da su svi hrvatski prostori od srednjejadranskog zaleđa pa do nižih, prisavskih dijelova današnje sjeverne Bosne sve do konca tridesetih ili pak ponegdje početka četrdesetih godina 16. stoljeća nakon osvajanja bili podređeni režimu *vilajeta* kao privremenih upravnih jedi-

nica, zapravo krajišta kao pojas teritorija koji je ustrojen poput tampona između redovito organiziranoga sandžaka (u ovom slučaju Bosanskoga) i neprijateljskog područja. Tako bismo uz već poznati »vilajet Hrvati« (od Cetine na jugu do Like na sjeverozapadu), mogli pretpostaviti i postojanje (tijekom deset ili petnaest godina nakon pada Jajca) u najmanju ruku *na način vilajeta ustrojene oblasti između Vrbasa i Une.* Od četrdesetih godina nadalje djelovat će već redovita uprava Bosanskoga sandžaka, kojem se vjerojatno koncem pedesetih godina sjedište pomiče bliže pograničnoj zoni, u Banju Luku. No još dugo će za to golemo područje ostati jedan jedini kadiluk (Kobaš ili Banja Luka), što svjedoči o sporom tijeku urbane islamizacije. Oko 1570. javlja se kadiluk Kamengrad, te se stanje dalje nije mijenjalo sve do pada Bihaća, bez obzira na nastavak turskih osvajanja u Pounju.

Sandžak je u vrijeme kada mu možemo sa sigurnošću označiti granice, obuhvaćao područje od izvora Une i Sane pa do Pokuplja. Vjerojatnije je da je jugoistočni dio kao krajište još od početka 16. stoljeća većim dijelom pripao 1537. Kliškom sandžaku, a 1580. Bosanskome; osobito je nejasno pitanje pripadnosti područja oko Petrovca, koje se tijekom 17. stoljeća često spominje kao da pripada Kliškom sandžaku. Tom je području, upotpunjenom osvajanjem Bihaća, namijenjena uloga daljeg prodiranja u središte Hrvatske — ali ubrzo sve više i defanzivna uloga. Nije jasno, da li je već oko 1580. ondje osnivan sandžak, ali je sigurno da je uprava morala dosta nalikovati onoj u starim vilajetima. U vrijeme Hasan–pašine navale i neposredno nakon nje nastojalo se uspostaviti središte vojno–upravne vlasti u Petrinji, što se zbog brzog gubitka te tvrđave uskoro izjalovilo (1594. to se pokušalo čak i sa Siskom!), pa je odabran Bihać, gdje je vjerojatno od početka sedamnaestog stoljeća i službeno sjedište sandžaka.

Ovdje je prilika da predložimo rješenje i za dosta neuvjerljivo nagađanje o »skrivačici« u izvorima 17. st. koji kao da sugeriraju naizmjenično ukidanje i vraćanje u život Bihaćkog sandžaka. Uočeno je u prvi mah neobično spominjanje, pa prešućivanje njegove egzistencije u različitim izvorima. Držim da se radi zapravo o činjenici da je čitav kraj vrlo izloženo krajište, i kao takav *u povećanoj mjeri zavisi od beglerbega*, štoviše nerijetko se nalazi pod njegovom izravnom upravom (kao tzv. *arpaluk* s pašinim zastupnikom, *muteselimom)*. To posebice vrijedi u 17. i 18. stoljeću, kada uloga beglerbega postaje sve veća, i to na štetu sandžakbegova u manjim upravnim jedinicama. Zato se može reći da sandžak postoji do početka 18. stoljeća (1711), a možda i do sredine, neprekidno, ali ne i potpuno »individualiziran«.

Velika je nevolja što upravo u vrijeme pada Bihaća koncem 16. stoljeća slabi, pa i prestaje sastavljanje detaljnih katastarskih deftera, kojima se u nekom sandžaku utvrđuju izvori prihoda, prije svega spahijskih. Tako praktički nemamo nikakvih orijentira u pitanju agrarnih odnosa za starije razdoblje. Moglo bi se tek pretpostaviti, da je većina nemuslimanskog stanovništva, bez obzira da li je bilo starosjedilačko ili doseljeno, ratarsko ili stočarsko, bila obvezana davati na ime podavanja uglavnom novčani paušal. Ostali su pak kao i dio neprivilegiranog muslimanskog pučanstva vjerojatno davali desetinu i ostale uobičajene dažbine, s tim da su po svoj prilici obrađivali i zemlju u posjedu drugih, prije svega vojničke kaste. Na to upućuje analogija sa situacijom u Lici pod osmanskom vlašću 1604. gdje posade gradova, očito već trajnije naseljeno i razmjerno udomaćeno stanovništvo, uživaju najveći dio boljeg obradivog zemljišta u okolici. U tom smjeru razmišljanje navodi i dokument koji je nastao vjerojatno 1595, a govori o »nedavno« osvojenim krajevima na bosanskom krajištu, i tvrdi da su oni bili popisani, ali da su pripadnici mjesne vojničke kaste, od sandžakbega do tvrđavskih posada — uspjeli dobiti

sudske potvrde da je zemlja koja bi imala biti državna u njihovu posjedu kao čiftluci. Stoga se na njoj ne može naseljavati raja i država gubi prihod od svojih poreza. Teško da je centralnoj vlasti uspjelo promijeniti stanje. Konačno nas ne bi iznenadio niti zaključak da je u Bihaću, a vjerojatno i u većini turskih pograničnih utvrda, barem onih važnijih, došlo do pojave stanovitog »funkcionalnog paralelizma« spram načina na koji je bihaćka komuna *desetljećima prije* 1592. bila uklopljena u obranu: grad se branio poglavito tako, da su se građani *militarizirali*, a u novim uvjetima turske vlasti nije teško s obzirom na sve što je naprijed rečeno zamisliti vojnike *koji se pretvaraju u građane*, pa se i upuštaju u zemljoradnju, na ovaj ili onaj način (jer su i turskim graničarima plaće bile slabe i neredovite).

Drugo je krupno pitanje problem nastanka i djelovanja bihaćke kapetanije. Tu bi bilo nužno ponešto korigirati shvaćanja dosadašnje historiografije. Kapetanija kao teritorija s nasljednim kapetanima kao zapovjednicima sve vojske u takvom vojnom okrugu i zamalo lokalnih dinasta, prije druge četvrtine 17. stoljeća zapravo *nigdje nema* — pa tako ni u Bihaću. Kapetani se pojavljuju, ali na drugi način no što je to u kasnijim stoljećima. Oni mogu biti zapovjednici lakog pješaštva u važnijim tvrđavama na većim rijekama sa širim ovlastima (npr. »kapetan Save« u Gradiški od 1537), ili pak zapovjednici tog istog roda vojske u nizu malih utvrda; katkada su to zapovjednici konjaništva, ako ga ima u tvrđavi. Ni u prvom slučaju, kada se radi o begovima u rangu zaima, a pogotovo ne u drugome, ne radi se o zapovjednicima »sve vojske na točno omeđenom teritoriju«. Inače bismo zbog broja kapetana morali govoriti o desecima »dodatnih« kapetanija. Ovdje valja dometnuti još i to, da jedan spomen — vjerojatno kapetana Gradiške — iz 1540. ukazuje na to da se barem mjestimice za ove krajeve tj. dio Posavine oko Gradiške i Jasenovca i dio donjeg Pounja među osmanskim zapovjednicima rabio naziv »Hrvatska«.

Javlja se i naziv »Islovin« (Slavonija), a hrvatsko stanovništvo za razliku od Vlaha ponekad se naziva »Mađari«, no probija se i svijest o faktičkom srastanju hrvatskih zemalja, i to, paradoksalno, u odnosu na područje pod osmanskom vlašću: te, 1540. godine banu Petru Kegleviću piše Mahmud–beg, »Croatię et portu Zawy dominus«.

Konačno bih posvetio nešto više prostora najobavjesnijem izvoru za stariju povijest turskog Bihaća — sadržajem dosta jednostranom, ali ipak podacima bogatom — popisu plaćene vojske u Bihaću i okolici, unutar popisa plaćenih tvrđavskih posada u Bosanskom pašaluku sastavljenom oko 1644. Taj popis vrijedi usporediti sa sličnim izvorom iz godine 1586. Tada je, naime, na sektoru graničnog pojasa koji je pripadao Bosanskome sandžaku u tvrđavama od Gradiške do Cazina i Bužima zabilježeno 2270 vojnika plaćenih posada, čemu se može pribrojiti još nekoliko stotina takvih, koji su uživali prihode u visini plaća, ali u vidu kolektivnih nadarbina. Isto područje bez Bihaća ima šezdesetak godina kasnije samo plaćenih vojnika 4385, dok je u Bihaću s okolicom upisano njih 1219 (779 + 440), te u drugim utvrdama koje 1586. ili nisu imale posade ili nisu bile osvojene još 976, svega 6580 osoba.

Iz ovih je podataka vidljivo mnogo toga. Prije svega vidi se da su Osmanlije na istom području kao i 1586. držali skoro *dvostruko veće snage*, a da je Bihać postao *najvećom i najjačom tvrđavom* na cijelom krajištu od Drave do mora. Zatim, ovi isti podaci upućuju na *oprez* prema mletačkome izvješću iz 1626. i identičnom opisu A. Georgicea, izvorima koji se rado koriste kao »službeni« za procjene vojnih, pa i demografskih kapaciteta Bosanskog pašaluka. Te procjene donose dosta manje brojke. Možda je u dvadesetak godina između oba izvora došlo do znatnog povećanja, ali to nipošto ne mora biti slučaj. Nadalje, prihvatimo li pretpostavku da većinu pripadnika posada čine *de facto* građani, sada turskoga grada, trajno naseljeni, pa i s obiteljima, onda

bi broju od oko 5000 duša u kraljevskome gradu pred padom bio posve blizu vjerojatni broj stanovnika osmanske kasabe šest desetljeća kasnije, s još nešto spahija i obrtnika.

Jačina tvrđave možda više govori o nesigurnosti, negoli o snazi. Sasvim je moguće, da je tako snažno pojačavanje posada zapravo *pokušaj da se kompenzira smanjenje uloge Vlaha, koji se odseljavaju i sve im se manje vjeruje*. Umjesto presijecanja Hrvatske na slabo branjenoj spojnici i prodora u Kranjsku, sada više zabrinjava blizina Karlovca. Više nema — ili gotovo nema — zalijetanja i pljačkaških pohoda koji kreću iz dubine turskog teritorija na velike distance. Čini se da Pounje pod osmanskom vlašću sada brane poglavito posade sa zapovjednim kadrom iz vlastite sredine i tendencijom prema statusu sličnom kako položaju seljačkog plemstva, tako i građana uključenih u agrarnu proizvodnju. Vjerojatno bi se, uz osnovne razlike u pravnome položaju i značaj plaćene službe, moglo za tisuće običnih »*nefera*« (»pojedinac«, borac) reći da je svaki od njih u tom vremenu i prostoru zapravo tek muslimanski »*Soldatenbauer*«, ali na poseban način i građanin. Stoga iz šturih podataka Evlije Čelebija o broju vojnika u utvrdama pogranične zone možemo »ugrubo« naslutiti i broj građana.

TURSKA KRAJINA: IZ POVIJESTI KLIŠKOG I KRČKOG SANDŽAKA

O povijesti najvećeg dijela južne Hrvatske zajedno sa susjednim krajevima u Bosni što su u razdoblju 16. i 17. stoljeća ulazili u okvire Kliškoga sandžaka danas se zna daleko više na temelju izvora neturske, uglavnom mletačke provenijencije, negoli osmansko–turske. I to ne samo među povjesničarima koji se turskim izvorima nisu mogli izravno koristiti nego i među povjesničarima turkološkoga usmjerenja, što je stanovita anomalija. Razlozi su tomu višestruke naravi, uglavnom objektivne. Kao prvi valja istaknuti bitno drugačiji karakter mletačko–turskih (pa na neki način i dubrovačko–turskih) odnosa s jedne strane te habsburško–turskih s druge. Uz ratnu zbilju te je odnose u prvom slučaju obilježavala snažna gospodarska međuzavisnost s elementima ekonomske simbioze, a u drugome gotovo isključivo »gledanje preko nišana«. U Zagrebu ili Karlovcu bilo je malo interesa za što drugo osim za ratne pripreme i provale neprijatelja, dok se od Zadra do Dubrovnika itekako vodilo računa i o uspjehu ljetine na kraškim poljima, i o karavanama sa stočarskim proizvodima, i o cijenama na balkanskim sajmovima. Posljedica toga je i relativno obilje građe o prilikama i zbivanjima u pozadini priobalnih komuna, što nerijetko može pružiti svestraniji i u nekim aspektima uvid koji je stvarnosti bliži od spoznaja na temelju samih turskih dokumenata. Stoga se i prije objavljivanja nešto većeg broja osmansko–turskih dokumenata o prilikama u Kliškome sandžaku znalo više, negoli o krajevima od Like do Srijema. Drugi bi objektivni razlog za ovakvo stanje bilo praktično

nepostojanje hrvatske povijesne turkologije, koja se tek u posljednje vrijeme počinje konstituirati. Povremeni pokušaji da se turski izvori tumače polazeći od radova drugih, a ne od vlastitih istraživanja, više su opteretili negoli unaprijedili historiografiju.

Pa ipak, usprkos iznimnoj vrijednosti mletačke građe, slika koja ne bi uključila ozbiljnu i sustavnu analizu osmansko–turskih izvora bila bi krajnje manjkava. Upravo »trezvenost« i »pouzdanost« čitavih serija izvješća može istraživača zavesti na stramputicu razmjerno lagodna prepuštanja izvorima »da sami govore«. Skrenuo bih pri tome pažnju na jednu osobito delikatnu okolnost o kojoj se nije vodilo računa: rabiti talijanske »prijevode« turskih dokumenata, tj. navodne talijanske verzije dokumenata objavljivanih na dva jezika vrlo je pogubno: talijanske su »verzije« često zapravo *vrlo slobodne parafraze*, i ako se držimo samo njih izgubit ćemo nemali dio onoga što je osmanlijska strana podrazumijevala da je utanačeno u datoj prilici.

Poznato je da je Kliški sandžak »naslijedio« pograničnu oblast na rubu Bosanskoga sandžaka zvanu »vilajet Hrvati« sa sjedištem u Sinju. Govori se da je »vilajet Hrvati« obuhvaćao prostor između Zrmanje i Cetine ali nema jasnih obrisa njegovih sjeveroistočnih i sjevernih granica u planinskoj unutrašnjosti. Nakon osnutka Kliški je sandžak dobrim dijelom obuhvatio prostor srednjovjekovne kraljevine Hrvatske. Pitanja koja će trebati rješavati jesu dakle granice »vilajeta Hrvati« prema unutrašnjosti, te granice samog Kliškog sandžaka na sjeveru (ostaje nejasno je li područje između Une i Sane pripadalo njemu ili pak Bosanskome sandžaku. Valja ispitati i naznake da je nakon izdvajanja područja sjeverozapadno od Krke kao novog sandžaka (1580), kliški sandžakbeg ovome i dalje ostao u nekoj mjeri nadređen. Konačno se nameće i pitanje drukčijeg vrednovanja pograničnog pojasa: na granici s mletačkim posjedima

kao da nije ni bilo »ničije zemlje«, nasuprot dosta širokoj zoni izvan bilo čijeg nadzora od Like do Drave i dalje.

Broj, raspored i nazivi nahija uglavnom su riješeni u »Bosanskome pašaluku« Hazima Šabanovića. Manje dopune (za Liku) sam sam izvršio, no sigurno bi temeljita revizija bosanskih i kliških deftera dala povoda novim ispravcima. Isto tako je jasno da je na najvećem dijelu teritorija djelovao samo jedan, skradinski kadiluk, a ktomu još Klis, Jezero, Prusac i Neretva. Pri tome će biti nužno dodatno ispitati pripadnost kadiluka Kamengrad i Novosel/Petrovac, jer je to pitanje vezano i s pitanjem granica. Osobito je složeno pitanje broja i imena vojvodaluka ili subašiluka kao poddistrikata unutar sandžaka koji su obuhvaćali više nahija, a značenje im je u praksi bilo vrlo veliko. Njima bi tek trebalo odrediti točne granice.

Prije svega ostaje još puno posla na biografijama, kako ključnih ličnosti, napose sandžakbegova, tako i hrvatskih konvertita u osmanskoj službi. Neke bi valjalo dopuniti i ispraviti (tek mjestimice su istraživanja dospjela dalje od Bašagićevih natuknica), a neke tek treba obraditi, možda čak i otkriti. Neki nedavno objavljeni radovi bacaju više svjetla (uglavnom dosta negativnog, i to s osmanskoga gledišta!), na upravljače sandžaka kao što su Malkoč–beg Karaosmanović i Ferhat Sokolović, te na neka konkretna zbivanja (osvajanje Klisa 1537, postupci obojice prema raji i vojnicima). Nadam se da će u tome smislu biti moguće što prije vrednovati rukopisni dodatak univerzalnoj povijesti Mustafa Alije koji je kao tajnik Ferhat–paše u Banjoj Luci pribilježio veći broj vrijednih podataka za Klis i Kliški sandžak. S druge strane valjalo bi poći u potragu za podacima o vakufu velikoga vezira Rustem–paše, za kojeg se misli da potječe iz Skradina. On je ostavio oveću zakladu u Solinu, o čemu do sada nije bilo govora. Njen su dio bile i poznate solinske mlinice (njih dvadeset). Ne bi trebalo tragati samo za pašama i vezirima. Jednako je zanimljiva

Zdenac Tri kralja, Klis

pojava većeg broja kvalificiranih majstora u carskom saraju kojima je zabilježeno hrvatsko porijeklo.

O pojedinostima vojne organizacije još uvijek ne znamo dovoljno. Budući da sam mogao pregledati samo popis vojnih posada plaćenih u gotovu iz 1643, mogu predočiti neka saznanja o njihovoj snazi, strukturi i rasporedu u splitskom zaleđu uoči konačnoga protjerivanja Turaka iz Klisa. Od ukupno 1089 graničara na platnim listama (ostali su zabilježeni podalje od prostora o kojem govorimo), oko Splita je bilo koncentrirano njih 777. Kao krajiške utvrde računao se Klis, Ivranköy 18, Kozjak 33, Lončarić (Solin) s mostom 240, Kamengrad (Kamen), tvrđava i palanka 143. Manji dio posade u Lončariću izdržavan je sredstvima dobivenim od regalnih prihoda u Poljicima. Sam Klis u to je vrijeme trebala braniti posada sastavljena od 343 borca (od toga 32 »čuvara« u »donjoj četvrti«). Na početku je upisano 76 »čuvara«, tj. pokrajinskih janičara, zatim 17 topnika, 136 azapa (»momaka«), 31 konjanik i 51 martolos

(svi muslimani). Sravnimo li taj podatak s onim iz opisa iz 1624, brojke će izgledati realistično, uključujući i onu o 8–9 topova. Nasuprot tome bosanski je beglerbeg 1587, molio da se posada u Klisu pojača ili spoji s onom u Lončariću, jer broji svega osamnaest ljudi. Brojevi za ostale utvrde (1624. i 1643) teško se mogu dovesti u sklad.

Na području Kliškog sandžaka u Zagori turska je vlast kao i svugdje drugdje gdje nije bilo mogućnosti da se osloni na već postojeću mrežu naselja gradskoga tipa, planski i iz strategijskih razloga razvijala i jačala gradove. U nekim je slučajevima upravo forsirano pretvaranje sela u grad (kasabu), primjerice Vrlika i Hrvace koje je pretvoreno u kasabu carskom naredbom te se razvilo u trgovište bogatije od Sinja. U Hrvacima je i prije podizanja Ferhad–begove džamije oko 1570. moralo biti razvijenije trgovište sa stanovitim brojem dućana, kako se vidi iz carske naredbe izdane 1560. u povodu napada okolnog stanovništva na sudnicu i nasilja počinjenih u mjestu. Nije isključeno da se na sličan način, državnom inicijativom, razvio i Drniš koji je postao možda najveći grad na tom prostoru u vremenu prije Kandijskoga rata. U Sinju, Drnišu i Hrvacima prepisivana su i djela standardne islamske naobrazbe onoga vremena. Ta su naselja ipak imala funkciju ograničenu na okvire vojnih, prometnih i lokalnih gospodarskih imperativa. O nekoj ulozi samoga Klisa koja bi se očitovala na civilnom polju (obrti i trgovina) za sada nema nikakvih spoznaja. Vrlo je vjerojatno da nas tu očekuje još mnogo novoga.

Selo, agrar, proizvodnja i društvene skupine je tijesno povezani sklop tema. Najprovokativnija je tema pri tome u svakom slučaju kontrast između ograničenih rezultata poljodjelstva, na koje ne pomišljamo samo mi, nego ih apostrofiraju i osmanski izvori, i uloge Kliškog sandžaka, odnosno vojno–upravne elite u njemu kao izvoznika i snabdjevača obalnih komuna žitom. No u šesnaestom stoljeću nije bilo tako. Izvori neprestano govore o *izvozu* žita s područja

sandžaka prema moru, a to u slučaju posvemašnje nestašice i kronične gladi ne bi bilo moguće. Centralna je vlast povremeno kušala ograničiti, pa i zaustaviti izvoz žita kao strategijske sirovine, ali se uglavnom mirila s činjenicom da tako ima manje nevolja u jednoj pograničnoj oblasti. Broj naredbi usmjerenih protiv izvoza gotovo je beznačajan u usporedbi s količinom podataka s druge strane o uvozu, tako da valja vjerovati kako je najvećim dijelom žito izvoženo zapravo legalno. U novije vrijeme pojavila se i teza kako je izvoz žita u dalmatinske komune razorno djelovao na timarski sustav u zaleđu, tj. Kliškom sandžaku. Tzv. »defterske cijene« koje se navode u katastarskim popisima bile su nasuprot cijenama u gradovima na obali toliko niske da je izvoz morao donositi veliku dobit, pa je »oligarhija«, posebice zapovjednici, prisvajala zemlju i pretvarala je u čiftluke, komercijalno orijentirane velike posjede. No »defterske cijene« samo su umjetno pomagalo za doznaku veće količine desetinskog žita naslovniku nadarbine — timarliji, i mogu biti više no dvostruko niže od tržišnih. Doduše, izvoz se i tako isplatio, samo što čiftluke, većinom u veličini selišta, a ne veleposjeda, nije prisvajala »oligarhija« nego vojnici srednjeg i nižeg ranga u hijerarhiji, kako bi time kompenzirali slabe plaće. Najpoznatiji primjer mjesnog »dinasta« — Halil–beg Krčki uopće nije svoje bogatstvo temeljio na izvozu žita, nego na zakupu regalija, što nije bilo ilegalno niti je rušilo timarski sustav. Kada begovi izvoze žito, onda je ono pretežito desetinsko, a ne s nekakvih nepostojećih »latifundija«. Nakon kratkotrajnog pokušaja, uočljivog u popisu splitskog zaleđa iz 1528. da se stanovništvu nametne desetina, turska je vlast od toga odustala i najvećem dijelu seoskog življa odredila plaćanje tzv. *filurije*, novčane pristojbe koja nije bila niža od vrijednosti podavanja u naravi. Ta pojava ne govori toliko o nekom »vlaškom otporu« nego o slaboj isplativosti ubiranja naturalne rente od stanovništva koje je primarno orijentirano na stočarstvo.

Sandžaci: Klis, Krka i Bihać 1606. godine

Vrlo je malo kršćanske raje ostalo pod obvezom desetine (uglavnom na dobrima zaklada–vakufa) dok desetinske sesije u većoj mjeri drže muslimani, vojnici ili malobrojni građani. Ne vjerujem da se vodila velika borba za zemlju između kršćanske raje na jednoj strani i vojske i spahija na drugoj. Na taj način i pitanje »vlaških privilegija« prelazi u pitanje »posebnoga statusa« da bi se napokon ispostavilo kako su »vlaška« sela podijeljena na spahijske nadarbine i to tako da spahija umjesto desetine prima filuriju, kao zamjenu za desetinu ali i za glavarinu, koja bi »normalno« trebala pripasti državnoj riznici, ili eventualno biti dodijeljena velikodostojnicima ne ispod ranga sandžakbega (sandžakbegu »vlaška« sela pripadaju u izvorima iz 1542. i vjerojatno 1550. dok su 1586. već u okvirima timara). U slučaju barem dijela sandžaka u Zagori država je dakle odustala od svojeg

glavnog izvora prihoda, kako bi ipak nekako omogućila izdržavanje mjesnih vojnih snaga. To je iznimno zanimljiva pojava (popis izmjena titulara nadarbina iz 1586) koja govori kako o snalažljivosti osmanske uprave, tako i o opravdanosti novijih teza o »vlaškom pitanju«, koje priznajući stanovitu ulogu specifičnih etničkih, pravno–statusnih i gospodarskih momenata u prvi plan postavlja kulturološki model. Neprestano povećavanje novčane vrijednosti dažbina u 16. stoljeću, od 120 akči 1528. do 200 u Zagori, 280 u istočnoj Lici te više od 300 u istočnoj Bosni za Vlahe jasno upućuje na još jednu važnu činjenicu, tj. na faktičko oporezovanje stočnog fonda, najprije sitne stoke na drugi način od klasične ovčarine, a onda gotovo sigurno i krupne stoke. Situacija Vlaha u Zagori 1528. i Hercegovini 1530. bila je vrlo slična. Pod obvezom davanja rajinskih dažbina morali su uz uobičajenu glavarinu dati naturalnu rentu u vrijednosti od šezdesetak akči, što je vrlo malo i govori o ograničenim mogućnostima zemljoradnje koju nije bilo moguće intenzivirati. Nakon što je uslijedio »povratak« na vlaški status i povećavanje ukupne gotovinske svote rente, nezamislivo je da bi dovoljno novca mogli namaknuti drukčije doli prodajom stoke, a ako je nisu imali kamo povoljno prodati, jednostavnije im je bilo da izravno predaju nositelju nadarbine odgovarajući broj glava sitne, a katkada vjerojatno i krupne stoke. Tako se ovim primjerom iz hrvatske povijesti može relativizirati opći stav kako Osmanlije sitnu stoku nisu oporezovali jače, a krupnu nikako.

U vezi s pitanjem o posebnome statusu nalazi se i problem poljičke autonomije. Sa stanovišta Osmanlija autonomija zapravo i nema, tj. autonomni teritorij je vazalna država poput Erdelja ili Dubrovnika. U slučaju ranijeg položaja Poljica moglo bi se reći da su Turci ponešto smanjili vanjsko miješanje jer umjesto splitskog plemića na čelu općine stoji domaći glavni knez, ali su samoupravi suprotstavili svoje shvaćanje carskoga hasa i obveznika filurije, koje ne podra-

zumijeva neki »privilegij«. Tako se na primjer nastoji provesti sankcije protiv onih koji bježe na mletački teritorij, pa se negira autonomno sudstvo, a povremeno se ubire i desetina, što je nespojivo s pojmom plemenite općine. Prihod od nahije se kao novčani paušal daje u zakup lokalnim moćnicima što dovodi do niza zloporaba i nasilja. Godine 1615. Poljica su uslijed takvih pritisaka izgubila polovicu kuća. Do dubljih spoznaja trebalo bi doći detaljnom analizom sačuvanih dokumenata kaptolskoga arhiva u Splitu.

Takozvani detaljni porezni popisi Like u razdoblju osmanske vlasti, poput popisa jadranskoga zaleđa u Dalmaciji te Hercegovine pod osmanskom vlašću, nešto drugačije izgledaju od popisa u Slavoniji i Srijemu, a nešto su sličniji onima u Bosni. To je posljedica različitog političkog, gospodarskog i demografskog okoliša. Osnovna su obilježja poreznoga sustava u dinarskim krajevima daleko veća uloga stočarstva u okvirima rente, mada se to nije moglo očitovati na *izravan* način. Isto tako oni donose znatno manje osobnih imena pojedinaca, posebice u slučaju kada se radi o vlaškom stanovništvu. Zbog novčanoga paušala navodi se i manje vrsta agrarnih proizvoda.

U popisu Like unutar popisa Kliškog i Krčkog sandžaka, osobito posljednjeg iz 1604. godine, zatječemo različitu kategorizaciju fiskalnih jedinica. Tako razlikujemo pojmove »selo« i »ostalo«. Kao »selo« upisano je oko 150 jedinica, a kao »ostalo« nešto više od 200 (216). To su takozvani čiftluci, mezre i zemini. Kao i u Zagori (Kliški sandžak) kršćanska sela plaćaju većinom vlašku filuriju 150 do 280 akči ili pak desetinu ukoliko su pretežito zemljoradnička, dok je za čiftluke u posjedu muslimana iskazan zbroj desetine i pristojbi, što vjerojatno znači da su doista plaćali spahiji naturalnu rentu, a ne novčani paušal, samo to ne bi imalo smisla specificirati u defteru za najčešće samo jedno selište. U starijim popisima ovdje–ondje bi se navodilo

sastav rente po vrstama plodova i pristojbi čak i u slučaju da je porezna jedinica jednaka jednome selištu, dok je to kasnije napušteno. Vrlo su slični odnosi zabilježeni i u zapadnoj Bosni u nahijama Jajce i Banja Luka s tom razlikom da je na tom području bilo apsolutno i relativno znatno više muslimanske obične raje. Sigurno je bilo naseljeno sedamdesetak sela, ili nešto manje od polovice (45%) jedinica zabilježenih pod takvim nazivom. Za ostale možemo pretpostaviti da ih je obrađivalo stanovništvo prvospomenutih, tako da je obrađivalo njihove njive, a po svoj ih prilici i u nekoj mjeri nastanjivalo, mada se to iz bilježaka u popisu ne vidi. Naime, velika je većina osoba kojima su upisana imena držala *slobodne baštine*, podložne jedino plaćanju filurije i nekih sitnih pristojbi, prije svega globa. Po svemu sudeći takvi su se zabilježeni pojedinci nalazili na čelu dosta brojnih domaćinstava u kojima je znalo biti i više odraslih muškaraca te je broj takvih, očito vlaških obitelji dostizao deset do petnaest članova. Tako je moralo biti dovoljno radne snage da se barem donekle iskoristi zemljište preostalih osamdesetak sela bez upisanih stanovnika koje donosi rentu. Karakteristično je da prihod od takvih sela obično ne premašuje vrijednost prihoda jedne naseljene baštine, dok se kao renta navodi *zakup,* svakako sličan onome u Bosni 1516–1530 ili oko Požege 1537–1545. godine. U ovoj situaciji uz inače najugroženiji dio osmanskog pograničnog područja održavao se režim rada s obvezom podavanja, šestine, petine, pa i četvrtine uroda po pustim selima koje je vlast posve svjesno »zažmirivši na oba oka« prepustila kao zakupne čiftluke. Svakako je tek manji dio njih bio u rukama viših zapovjednika, obuhvaćao više selišta, i zahtijevao rad većeg broja morlačkih »sezonskih radnika«. Zato moramo pretpostaviti da je dio ovih parcela bio nastanjen i obrađivan rukama nižeg sloja muslimanskih stanovnika, tim prije što podaci iz vremena neposredno nakon sloma osmanske vlasti ukazuju na veličinu muslimanske obitelji koja jest niža

od vlaške, ali ne previše. U Krčkom sandžaku takvih je moralo biti 1587. najmanje tri tisuće, dok je ukupni broj, do Neretve pa i dalje morao biti nekoliko puta veći. No i oni manji predstavljali su nezanemarivi izvozni potencijal, barem u lokalnim razmjerima. Tako postaje lakše protumačivom pojava učestalog i dosta opsežnog izvoza žita iz Bosanskog pašaluka, a napose iz Kliškog sandžaka u mletačke gradove na obali gdje je vladala kronična nestašica namirnica.

Na većem dijelu hrvatskih i bosansko-hercegovačkih prostora s prodorom Osmanlija pojavljuje se novi etnički element — vlaški, i to novovjekovni za razliku od starih srednjovjekovnih Vlaha. No njihova je etnička samoidentifikacija tada fluidne naravi. Istodobno se uz nedvojbeno vlaški identitet, ispunjen snažnim osjećajima pripadnosti jednom specifičnom modelu organizacije čitavog života, u pravoslavnih Vlaha javljaju isto tako zamjetni elementi uključenosti u srpski etnički korpus, što pospješuje pripadnost srpsko-pravoslavnoj crkvi, a s nekim sličnostima i razlikama kod katoličkih Vlaha polako se priprema integracija u novovjekovni hrvatski korpus. Radi se o višestoljetnom procesu s bezbroj različitih lokalnih nijansi u artikulaciji.

Najvažnije pitanje s kojim se ovdje susrećemo u okvirima osmanističkih istraživanja zapravo glasi: tko su i što su bile stočarske kršćanske zajednice koje su Osmanlije koristili kao pomoćne vojne odrede ili kao kolonizacijski element, pri čemu su one bile podložne plaćanju maloga broja dažbina, obično dukata po domaćinstvu? Što i kako o tome pitanju govore turski izvori?

Obično se zadovoljavamo odgovorom da se radi o »Vlasima«, kao polunomadskim, ratobornim stočarima, prvobitno starobalkanskom romaniziranom elementu, kasnije postupno slaviziranom. Također se još uvelike smatra da su Vlasi tvorili posebno, na neki način izdvojeno društvo, koje se čvrsto odupiralo zahvatima i prodorima utjecaja društva koje teži obuhvatiti neuklopljene, društva koje prihvaća

vrijednosti gradskih, univerzalnih civilizacija, predstavljenih vladavinom Habsburgovaca, Mletaka i Osmanlija. Ta je slika još uvijek dosta statična. Pri tome se pitanje dodatno (i nepotrebno) komplicira miješanjem slike o vlaškom domaćinstvu s pojmom južnoslavenske zadruge. Nevolja je u tome, što ukoliko sve kompleksno strukturirane obiteljske zajednice nazovemo »zadrugama«, dolazimo u situaciju da moramo vrlo različite pojave ujednačavati na dosta neprirodan način.

Umjesto toga i u temeljnoj suglasnosti s koncepcijama »gradačke škole« (K. Kaser) držim daleko primjerenijim govoriti o balkanskome (ili zapadno–jugoistočnoeuropskome) modelu obitelji kojem kao kulturološkome obrascu pripadaju kako Vlasi svih vjera na početku ranog novog vijeka, tako i Albanci, Crnogorci i niz manjih skupina. Prema tome, tko je bio romaniziran a tko ne jest pitanje koje igra važnu ulogu u etnogenezi, ali gotovo da i nema značenja za kulturno–antropološke obrasce. Vlaha danas na prostorima hrvatsko–bosanskoga zemljopisnog »trapeza« više nema, ali kulturološki obrazac po kojem su živjeli nije nestao bez traga, unatoč nizu nepovoljnih okolnosti. Novi doseljenici u 16. stoljeću donose kao najvažnije elemente svoje baštine načela patrilinealnosti, patrilokalnosti, kult predaka, prvenstvo kolektiva nad pojedincem, kupovinu nevjeste, krvnu osvetu i sklonost neprestanom stvaranju, umnažanju ili osipanju skupina povezanih porijeklom, stvarnim ili fiktivnim.

Vanjski čimbenici u vidu balkanskih feudalnih država, Osmanskoga Carstva, Habsburgovaca, Mletaka, kršćanskih crkava i islama, malo su ili nimalo mogli uzrokovati promjene toga modela; ukoliko je ipak negdje do toga došlo, »balkanski« model bi nestajao. Osmanska je država svakako bila jedan od spomenutih vanjskih čimbenika koji djeluju na takvo društvo, ovdje konkretno vlaško. Štoviše, prije 19. stoljeća ona je bila možda onaj čimbenik koji je i najsnažnije

utjecao na mijene i modifikacije vlaškoga društva, odnosno mjesnih »vlaških društava« sa specifičnim podkarakteristikama. Ironijom sudbine Vlasi su na području pod vlašću Habsburgovaca u Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća doživjeli daleko ozbiljniji pritisak na svoj tradicijski način života nego ikada prije i poslije toga na turskom području, premda su istodobno uživali jasnije definiran status vojnika koji ne plaćaju poreze podložnika. Čini se da je, prije no što su mogla djelovati snažna tehnička sredstva 19. stoljeća, slabljenje »balkanskoga modela«, ako bi do toga došlo, bivalo uzrokovano prije kulturnim utjecajima negoli pravnim, društvenim ili gospodarskim uvjetima.

Stariji osmanski izvori kao temeljnu jedinicu vlaške organizacije bilježe džemat (ar. — tur. *cemâ ᶜat* »skupina«). To je inače naziv za profesionalne, društvene, vjerske i etničke skupine, npr. vlaški džemat, džemat čuvara tvrđave, džemat muslimana u gradskom naselju i sl. U slučaju Vlaha može značiti skupinu povezanu agnatskim srodstvom koja je istodobno i pomoćni vojni odred (među građanima pojam džemata se može odnositi na novopridošle naseljenike, ili pak na one koji žive posvuda u gradu, a ne u određenim četvrtima — mahalama).

Proučavajući vlaške kanune (zakonske odredbe) i porezne popise od sredine 15. stoljeća pa do prijelaza na sedamnaesto, uključujući i nešto dodatne građe iz kasnijeg vremena, stječemo dojam da se, u slučaju kada se pojam »Vlasi« (»*Eflakan*«) ili »vlaški red« (»*Eflakan ta'ifesi*«) javlja kao *naslov*, riječ rabi u smislu posebne rodovske skupine s modelom balkanske obitelji u pozadini. Nezainteresirani za što drugo doli za tematiku povezanu s fiskalnim interesima, sastavljači popisa to bi ime koristili u slučaju odgovarajuće samoidentifikacije. Ako bi neka rodovska skupina nazivala samu sebe kakvim drugim imenom, odredbe bi ostale u osnovi iste, ali ne i ime skupine.

Tekst odredbe obično je jednoobrazan, te nabraja dužnosti i obveze Vlaha iz predosmanskog vremena (dukat po obitelji, neka vrsta vojne službe i manji »darovi«). Čim se ta rana formula bitno promijeni, ime »Vlasi« nestaje iz naslova. Često manjka čak i posebno izdvojeni kanun, te se pretvara u odlomak unutar cjeline kanuna za raju. Stoga ćemo zaključiti da je prvobitno poimanje Vlaha u osmanskim popisima bilo primarno usredotočeno na skupine koje mogu potjecati od balkanskih romanskih stočarskih zajednica (slaviziranih ili dvojezičnih), ukoliko između njih i države postoji nepisani sporazum koji znači specijalni status glede poreza uz angažman u ratnim naporima države. Budući da je porezni sustav bio usko povezan s vojnim potrebama, možemo reći da su Vlasi u ranim popisima pojmljeni gotovo na isti način kao i vojni redovi nazivani *yaya*, *müsellem*, *martolosi*, *vojnuci* itd. a ne toliko kao etnički, društveni ili čak porezni razredi i skupine. Stanoviti se znak njihova etničkoga porijekla ovdje–ondje može naslutiti, poput uvoda u sumarni (sinoptički) defter za Hercegovinu iz 1530, da bi se isti tekst ponovio u kanun–nami za taj sandžak još 1637/38. godine. Vlaški su kolektivizam i ratobornost naglašeni i podjelom na džemate, što ovdje znači u prvom redu agnatske skupine predvođene knezovima (a ne kao u slučaju »obične« raje, došljake na nekom području). Neki su Vlasi živjeli desetljećima na istome području, pa ipak ih susljedni popisi sveudilj vide u džematima (a ne da se taj naziv izgubi nakon sedentarizacije). Pojam konotira i vojni odred, no s obzirom na neodređenu veličinu vlaškoga džemata, prominentnije je obilježje agnatskoga klana. Vrlo velikih skupina sa stotinu i više imena u defterima nema, vjerojatno s razloga zazora države spram formaliziranja političkoga subjektiviteta plemena, tj. brige da se ono ne bi »spontano« formiralo.

Vlasi su dakako bili vrlo pokretljivi, no ta se pokretljivost, s iznimkom masovnih selidbenih pokreta, odnosno gospodarski uvjetovane transhumancije, očitovala u neprestanom

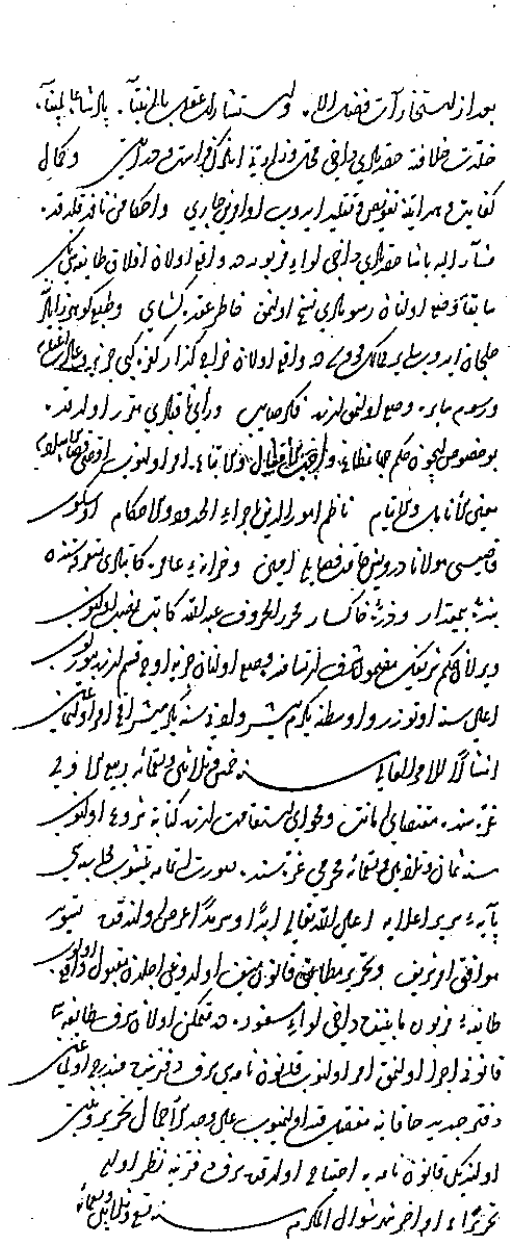

Hercegovačka kanun–nama (1530)

fragmentiranju i »prespajanju« manjih skupina u potrazi za novim životnim prostorom. Također držim da bi se poraba termina »*ta'ife*« za vlaške skupine u starijim popisima mogla shvatiti kao istodobna naznaka njihova porijekla i vojničke uloge. Možda »*ta'ife*« u okviru pojma »skupina« podrazumijeva za nijansu više zanimanje ili etnicitet u širem smislu, dok bi »džemat« više označavao »skupinu« od deset, dvadeset, trideset ili malo više glava obitelji na određenom mjestu i s određenom ulogom. Uostalom »*ta'ife*« se u popisima javlja samo u tekstu općih odredbi, a »džemat« samo kao naslov poslije kojega slijede imena konkretnih pojedinaca. Nazivi kao što su »vlaška raja« (*Eflak re'ayasi*) ili »vlaški nevjernici« (*Eflak keferesi*) također se javljaju, ali istom nakon što je stariji način popisivanja napušten, možda nakon pritiska spahija dvadesetih godina 16. stoljeća u smjeru sprječavanja raje da prelazi u vojničku kastu.

Što dakle znači *ta'ife* kada se pojam raja (*re'aya*) javlja kao njegova suprotnost? Opredijelio bih se za »vlaški red«, čak i »puk« ili »odred, korpus«. No unatoč tome Vlasi nikada nisu spomenuti kao pripadnici vojničke kaste (*askeri*), poput ostalih skupina sa sličnim dužnostima. Izgleda da su oni naprosto bili odviše brojni a da bi svaki odrasli i zdravi muškarac, a ne samo knezovi, bio smatran »normalnim« pripadnikom askera. Do prve četvrtine 16. stoljeća oni su svoju dužnost pomoćnih odreda vršili na smjenu, pa nije bilo ni moguće zasebno angažirati ovog ili onog pojedinca i dati mu ispravu o imenovanju (*berat*). Do masovne mobilizacije moglo je doći samo u posve iznimnim situacijama. Zato status goleme većine Vlaha u redovitim prilikama može biti uspoređen sa statusom »vojnučke pričuve« (*voynuk zeva'idi*).

Kada govorimo o tobožnjem »pretvaranju u raju«, mislim da nam može pomoći jedna tvrdnja iz spomenutog uvoda u sinoptički popis Hercegovine (1530), prema kojoj je veliki vezir Ibrahim–paša dokinuo filuriju kao jedini porez i prisilio vlaški red da plaća glavarinu (džiziju), ovčarinu i druge daće (desetina se ne spominje, jer nije bila uvedena) »kao i ostali nevjernici haračari«. Tako je Ibrahim–paša pronašao novi izvor dohotka za vladajuću elitu a da ništa bitno nije morao mijenjati. Zapravo mu je bilo do toga da stvori nove nadarbine (timare i zeamete), ali to nije bilo izvedivo tako da se fiksni gotovinski iznos (devedeset akči po domaćinstvu) jednostavno doznači spahijama i posadama gradova bez prethodnog izdvajanja dijela koji bi pripadao državi (džizija od 30 ili 35 akči) te konačno ostatak pretvori u protuvrijednost za proizvode stočarskoga gospodarstva s još nešto sitnih dažbina. Tako čitava priča mnogo više nalikuje birokratskoj preraspodjeli dohotka negoli prevratu u oblasti »prava« i »privilegija«.

Razmotrimo još neke izvore koji bi mogli govoriti o novim odnosima nakon srednjega vijeka. Prema putopiscu Kuripečiću (1530) kome se Vlasi u srednjoj Bosni (za koje znakovito kaže kaže da ih zovu martolosi), pravoslavni ali vjerojatno i neki katolički, žale na zabranu podizanja novih crkava, mogli bismo zaključiti da se ta mjera počela sustavnije primjenjivati u kontekstu nove agresivne politike spram Ugarske nakon 1521. No već kanun–nama iz 1516. kaže kako su se namnožile crkve kojih prije nije bilo te se one, zajedno s križevima na raskršćima, imaju srušiti, a svećenici koji špijuniraju za neprijatelja neka se kazne teškim tjelesnim kaznama. *Subjektivno* su dakle Vlasi bili vrlo nezadovoljni novonametnutim ograničenjima i poreznim režimom koji je zaveden koncem dvadesetih godina. Svoga su se angažmana u provalama na kršćanski teritorij barem pred gostima »stidjeli«. Prema izvještaju Petra Masarechia (1623) Vlasi su, barem katolički, tražili ispovijed i dobivali odrješenje za sudjelovanje u pohodima na štetu kršćana. Imajući na umu »balkanski model obitelji« možemo shvatiti i njihovo posebno ogorčenje s uvođenjem devširme (što je i potvrda da se kod Kuripečića radi o — sedentariziranim —

Vlasima i pokušaju da se njihove obveze reguliraju poput obveza obične raje, uz zadržavanje vojne dužnosti). Putopiščevi su sugovornici očito bili oni Vlasi koji su se već dosta vezali za zemljoradnju. Devširmu su doživjeli teže no što bismo to prema opisanom modelu u traktatu o janičarima pomišljali (sigurno je da je bilo dosta povoda tome). U tome je smislu točno i zapažanje da je malo obraćenika na islam (»samo mladi i lakoumni«), jer Vlasi nisu, napose u to vrijeme, bili u tako teškom gospodarsko–financijskom položaju kao staro bosansko zemljoradničko stanovništvo. Kad Kuripečič kaže da je »obojim staležima« (ranije spomenutim kao »nacije«: »katoličko–starobosanska« i »srpsko–vlaško–ćićko–martološka«) pred 1530. godinu nametnut novi i nepopularni porezni sustav, a taj u svemu odgovara sustavu tada nametnutom Vlasima, onda je moguća pomisao da se osim srpsko–pravoslavnih Vlaha radilo i o katoličkima, koji su, vjerojatno analogno urastanju starohrvatskih Vlaha u jadranskome zaleđu u hrvatsko srednjovjekovno društvo, već prihvatili zajednički identitet sa starim zemljoradničkim katoličkim bosanskim življem (s dodatkom bivših ili još–uvijek–krstjana). Tako je i kod katolika vjerojatno već tada postalo teško razlikovati tko je Vlah a tko nije.

Zanimljivo je da Kuripečič 1530. ne spominje naturalnu rentu, nego dažbine prikazuje samo u novčanom vidu. Desetina bi tamo gdje je postojala, i u vrijeme dok je postojala, ostajala ista, a tek je manji dio seljana mogao predati stvarnu žitnu desetinu. Zato se vjerojatno o njoj ne govori. Uostalom vidi se da se opis odnosio na »Donju Bosnu« tj. krajeve od Une do nešto iza Jajca u jugoistočnome smjeru. Ti su krajevi nakon osvajanja većeg dijela Hrvatske i Ugarske iznova naseljeni, pa je potreba za primjerenijom eksploatacijom prihoda krajeva gdje su bolji uvjeti za ratarstvo vjerojatno igrala presudnu ulogu u nastojanju da se nametne novo oporezovanje. No i tada je renta u novcu u

najmanju ruku postala *dvostruka* u odnosu na prethodno razdoblje. Među ratarima, za onoga koji proizvodi malo više žita i daje stvarnu desetinu teret može sada biti i trostruk, no najteže je pogođen onaj koji se mora snalaziti kako zna i umije tek da plati glavarinu, a nema njive. Odatle i masovna islamizacija seljaštva u srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni. To pak za Vlahe koji imaju mnogo stoke nije toliko praktični problem — kako preživjeti, koliko načelni, jer znači uplitanje u njihov način života. Umjesto nakadašnjeg ne preteškog dukata od kuće prema Kuripečiću bi u to vrijeme vlaškoj raji bilo nametnuto 30–40 akči džizije po odrasloj glavi, zemljarina (ispendža) te niz manjih daća u gospodarstvu. To je, s obzirom na veličinu domaćinstva od blizu deset osoba značilo sigurno utrostručenje obveza. U takvim se uvjetima nešto Vlaha islamiziralo, ali velika većina nije, jer su još uvijek mogli živjeti od alternativnih izvora hrane. Kuripečič je stekao dojam da kršćani, ne mireći se s pogoršanjem svoga materijalnog položaja, žele na naglo pojačane teškoće odgovoriti iseljavanjem. Iseljavanje se apostrofira kao jedan od uzroka slabe naseljenosti (kao preostala dva vidi pošasti i danak u krvi).

Sve stočarske rodovske skupine nisu automatski prikazivane na ovaj način, niti su dobivale status koji bi izvana jače nalikovao vojničkome (primjer Crnogoraca; približno se isto može reći za albanska plemena koja su također pripadala modelu balkanske obitelji). Pa ipak je stvarni materijalni položaj, a osobito način života velike većine Vlaha i drugih skupina koje su živjele na isti ili sličan način ostao tek malo promijenjen, u svakom slučaju ne toliko da bi uslijedile drastične globalne promjene njihovog socijalnog i kulturnog identiteta. Budući da su posebni kanuni bili pretežito posvećeni dosta malobrojnim skupinama, možemo s valjanim razlogom nagađati da su Osmanlije usmjeravali veću pozornost na one koji bi migrirali u udaljenije krajeve, dok takve preciznosti nije trebalo kada se radilo o

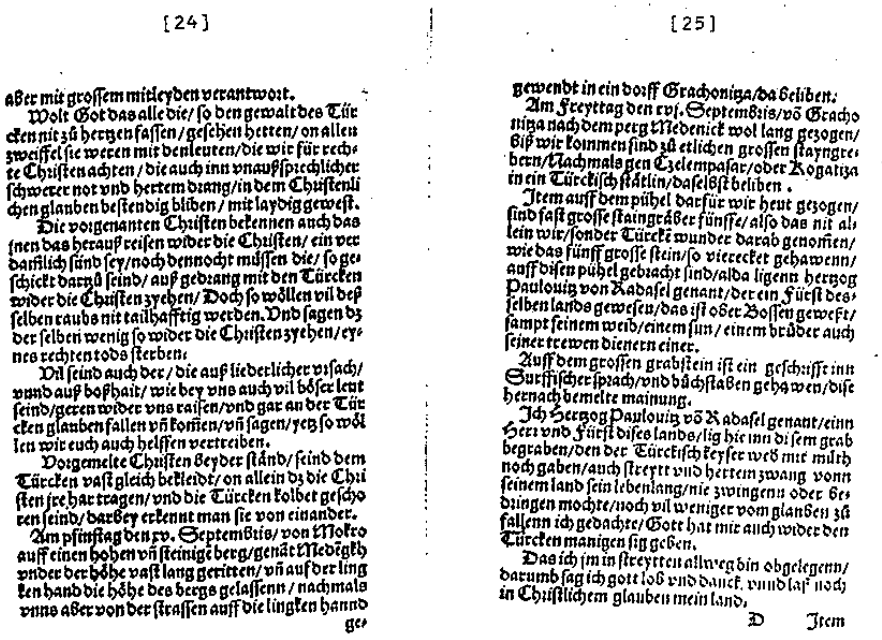

[24]

aber mit groſſem mitleyden verantwort.
Wolt Got das alle die/ ſo den gewalt des Türcken nit zů hertzen faſſen/ geſchen hetten/ on allen zweiffel ſie weren mit den leuten/ die wir für rechte Chriſten achten/ die auch inn vnauſſprechlicher ſchwerer not vnd hertem drang/ in dem Chriſtenlichen glauben beſtendig bliben/ mit laydig geweſt.
Die vorgenanten Chriſten bekennen auch das jnen das herauß reiſen wider die Chriſten/ ein verdarlich ſünd ſey/ noch dennocht můſſen die/ ſo geſchickt darzů ſeind/ auß gedrang mit den Türcken wider die Chriſten zyehen/ Doch ſo wöllen vil deſſelben raubs nit teilhafftig werden. Vnd ſagen dz der ſelben wenig ſo wider die Chriſten zyehen/ eynes rechten todts ſterben.
Vil ſeind auch der/ die auß liederlicher vrſach/ vnnd auß boßhait/ wie bey vns auch vil böſer leut ſeind/ geren wider vns raiſen/ vnd gar an der Türcken glauben fallen vñ kommen/ vñ ſagen/ yetz ſo wöllen wir euch auch helffen vertreiben.
Vorgemelte Chriſten beyder ſtänd/ ſeind dem Türcken vaſt gleich bekleidt/ on allein dz die Chriſten jre har tragen/ vnd die Türcken kolbet geſchoren ſeind/ darbey erkennt man ſie von einander.
Am pfinſtag den xv. Septembris/ von Mokro auff einen hohen vñ ſteinigē berg/ genāt Medigth vnder der höhe vaſt lang geritten/ vñ auf der lingken hand die höhe des bergs gelaſſenn/ nachmals vnns aber von der ſtraſſen auff die lingken hannd ge-

[25]

gewendt in ein dorff Grachoniza/ da beliben.
Am Freytag den xvj. Septembris/ vō Grachoniza nach dem perg Medenick wol lang gezogen/ biß wir kommen ſind zů etlichen groſſen ſtayngrebern/ Nachmals gen Czelempaſar/ oder Kogatiza in ein Türckiſch ſtätlin/ daſelbſt beliben.
Item auff dem pühel darfür wir heut gezogen/ ſind faſt groſſe ſtaingräber fünffe/ alſo das nit allein wir/ ſonder Türcke wunder darab genomen/ wie das fünff groſſe ſtein/ ſo viereckt gehawenn/ auff diſen pühel gebracht ſind/ alda ligenn hertzog Paulowitz von Radaſel genant/ der ein Füeſt deſſelben lands geweſen/ das iſt oder Boſſen geweſt/ ſampt ſeinem weib/ einem ſun/ einem brůder auch ſeiner trewen dienern einer.
Auff dem groſſen grabſtein iſt ein geſchrifft inn Surffiſcher ſprach/ vnd bůchſtaben gehawen/ diſe hernach bemelte maynung.
Ich Hertzog Paulowitz vō Radaſel genant/ einn Herr vnd Fürſt diſes lands/ lig hie inn diſem grab begraben/ den der Türckiſch keyſer weß mit milth noch gaben/ auch ſtreyt vnd hertem zwang vonn ſeinem land ſein lebenlang/ nie zwingenn oder bedringen mochte/ noch vil weniger vom glauben zů fallenn ich gedachte/ Gott hat mir auch wider den Türcken manigen ſig geben.
Das ich jm in ſtreytten allweg bin obgelegenn/ darumb ſag ich gott lob vnd danck. vnnd laß noch in Chriſtlichem glauben mein land.

D Item

B. Kuripešić, Putopis (1540)

osnovnoj masi takove populacije što bi ostala na prvobitnom području. Postoji mnogo primjera za novi, krajnje neodređeni pojam »Vlasi« (»*Eflakan*«). U uvodu detaljnoga poreznog deftera za Bosanski sandžak iz 1542. popisivač konstatira da je za *Vlahe* dokinuo glavarinu i vratio im predašnji status. Vjerojatno je to bila posljedica pomicanja granica daleko na sjever, i, kako kaže Kuripečić još 1530, »želje turskog cara« da premjesti dio bosanskih timarnika u novoosvojene krajeve. Potom se u tekstu kanun–name što slijedi kaže da je jedna skupina čuvara puteva bila obvezana plaćati filuriju umjesto džizije (»obične« glavarine), te da je uslijed te odredbe *postala vlaškom*. Vlasima se, dakle, moglo postati voljom fiska! Vlasi u »vilajetu Hrvati« 1528. nisu bili imenovani ni na koji poseban način u popisu iz te godine samo zato što su plaćali desetinu. Nedugo zatim, u popisu iz 1550, iznova se za istu populaciju javlja ime »*Eflakan*«

premda je jedina dažbina koju su morali davati, *filurija* od 150 akči po kući, jasno nadvisivala novčanu protuvrijednost zbroja njihovih podavanja iz 1528. U Srijemu i srednjoj Slavoniji *filurija* je bilo ime za sveopću glavarinu, no uistinu je ona vrijedila jedan dukat, dakle više od džizije po kući a manje od standardne vlašle filurije. Da pomutnja bude veća, u ovoj se regiji u dva deftera džizije (1555. i 1581) javlja u naslovu ime »Vlasi« za čitavo kršćansko seosko stanovništvo, uključujući čak i ono mađarsko, dok se »pravi« Vlasi uopće ne popisuju (jer ne plaćaju glavarinu). Odake sva ta zbrka? Možemo tek nagađati da je bilo jednostavnije nazivati one koji plaćaju filuriju (u bilo kojem iznosu) naprosto Vlasima, neovisno o porijeklu dažbine u konkretnom slučaju. Nadalje, neku je ulogu pri tome mogla igrati i eventualna sklonost pučanstva »zadružnome« životu, makar i s ne tako velikim »kućama« i bez ostalih izrazitih »patrijarhalnih« obilježja.

Još jedna napomena u pogledu mogućnosti mikrohistorijskih istraživanja. Fenomen koji je usko vezan uz razdoblje osmanske vlasti i osobite prilike u njemu jest masovna pojava »mikromigracija« na vrlo malu udaljenost, kilometar ili manje, a motivirana je načelom »*dalje od carskog druma*«. Posebna će, dakle, istraživačka tema za budućnost biti da se ustanove razmjeri pomicanja sela od važnijih komunikacija radi manje izloženosti nasrtajima vojnika u prolazu, ili lokalnih moćnika. Vrijedi li to načelo i za vlaška naselja, i ako je tako pokazuju li se razlike u odnosu na zemljoradničko stanovništvo? Ako je stabilizacijom granice došlo do smirivanja prilika, da li se nakon toga, možda tek u 18. stoljeću, sela primiču bliže putevima?

Prema nekim shvaćanjima veliki je broj Vlaha bio prisilno sedentariziran i »pretvoren u raju« u desetljećima nakon Mohačke bitke (1526). Istodobno zagovornici te teze ne sumnjaju da je osmanska vlast davala snažne poticaje »patrijarhalnom načinu života«. Kada dvije teze ovako protur-

ječe jedna drugoj, nešto ne može biti u redu, i to po svoj prilici prva od njih. U skladu s pretpostavkom da *promjena statusa* nije išla predaleko, ustanovljujemo vrlo česte provale Vlaha zabilježene u hrvatskim izvorima s habsburške strane upravo u razdoblju kada bi oni navodno morali biti obična raja. Oko 1580. Vlasi su u Kliškom sandžaku — a vjerojatno i u Krčkome — morali plaćati *filuriju i desetinu spahijama* a ipak su se i dalje morali boriti pod komandom sandžakbega. Pa čak i u osamnaestom stoljeću (1759. i 1791) veliki je dio ruralnoga stanovništva u hercegovačkom zaleđu Dubrovnika, nazivan u službenim sudskim dokumentima rajom, usprkos svemu i dalje bio općepoznat kao Vlasi — dakle kulturološki prepoznatljiv. Ktomu novi porezni tereti uopće nisu morali biti ukupno teži od starih, pa ni obnova plaćanja filurije nije morala *u financijskome smislu* značiti osobitu promjenu. Vlasi ne bi bili ni u društvenom ni u gospodarskom pogledu »unazađeni« pa potom opet »privilegirani«. Ovako gledano, jedina je bitna promjena bila terminološke naravi i ticala se jezika financijske birokracije. No birokracija je često razmišljala previše jednostavno matematički, dok na terenu to nije bilo lako izvedivo, kada uzmemo u obzir da većina nema dovoljno, a ni dovoljno dobre zemlje. Zapravo bismo mogli govoriti o tri faze u evoluciji društvenog statusa Vlaha na osmanskim granicama u od 15. do 19. stoljeća. Kako smo već vidjeli, u *ranom razdoblju* od prvih 50–70 godina, njihov je status faktički vojničkog reda. Potom, *do oko 1620*, status im se promeće u nešto što u bitnome odgovara statusu klasične raje, s tim da vjerojatno tek manji dio daje desetinu, dok neki dospijevaju u istinski kmetski položaj. Vojnoj se službi bitno mijenja karakter: ona također u osnovi postaje jedan »kuluk« (uz slabu dnevnicu), poput podvoza, gradozidanja, isporuka hrane i sl. Već spomenutu martološku službu *en masse* koju nam mogu otkriti samo neturski izvori možemo smatrati za seljačku radnu rentu državi. Oba izvora iz

vremena Ciparskog rata (Zagora i »Martolozija« u Bosanskoj Krajini), a donekle i Masarechijev, pokazuju nam najgore moguće raspoloženje Vlaha spram te »povlastice«. Nekima je, ipak, takav posao odgovarao. Nije jasno jesu li i Vlasi južno od Cetine (Hercegovački sandžak) stvarno morali ispunjavati takve obveze. Možda i nisu. Vjerojatno je već nakon velikog iseljavanja Bunjevaca i naglog pojačanja tvrđavskog ljudstva poslije 1620. nastupila *treća faza*, koja se upotpunila u 18. stoljeću, o čemu će još biti govora.

Poslije sredine 16. stoljeća vlaško se ime manje susreće u popisima i povlači se u korist pojma filuridžijske raje, no s druge strane ono doživljava stanovitu širu primjenu. Rekli bismo da su osmanski uredi postupno počeli više rabiti uobičajeni južnoslavenski naziv »Vlasi« za stočarske rodovske skupine bez razlike, izuzevši Albance. Tako je to ime uskoro obuhvatilo raznolike skupine, koje su ili pripadale modelu balkanske obitelji a nosile neko drugo ime, ili tome modelu uopće nisu pripadale, ali su glede poreznih obveza bile u položaju sličnom vlaškome. Ta činjenica leži u pozadini zablude da riječ »Vlah« u osmanskim izvorima nužno i isključivo označava socijalno-profesionalni razred stočara (pa je treba pisati malim slovom, »vlah«). Treba reći da ni poraba velikoga slova nije u ovome smislu idealna i bez prigovora, no nakon svih pojašnjenja možemo zadržati tu konvenciju, svjesni fluidnosti te oznake.

U 18. stoljeću Vlasi koji su ostali s osmanske strane granice više nemaju nikakvu ulogu pomoćnih vojnih odreda. Time vjerojatno nisu ništa bitno izgubili. »Turski« su Vlasi sada u osmanskim izvorima nazivani naprosto raja. Pustoš, kako gospodarske tako i demografske naravi nakon iseljavanja brojnih skupina na mletački teritorij, zahtijevala je i smanjenje, kadikad i brisanje obveze glavarine. Stoga iznosi zabilježeni u defterima džizije stvaraju sliku o još većoj depopulaciji nego što je stvarno bio slučaj. Prema podatku o broju obveznika glavarine iz vremena oko 1700–

1750. koji se kreće oko 12,5 do 63,4 tisuća, možemo smatrati da je to, u najmanju ruku na početku, broj *kuća* onih koji su primarno zemljoradnici. Broj duša je teško zamisliti tako niskim (samo je katolika 1743, i nakon vrlo velikih gubitaka, još bilo oko 40 000 duša). Unatoč formalno obvezujućoj »novoj« džiziji za odraslu mušku glavu prema tri imovinska razreda nakon reforme toga poreza 1691. teško je zamisliti da bi u krajnje teškom vremenu odmah po završetku rata, uz veliku potrebu za radnom snagom, ikakva vlast mogla pokupiti čistu šerijatsku glavarinu među prorijeđenim kršćanskim stanovništvom, a osobito među kolonistima–dotadašnjim filuridžijama iz reda istočnohercegovačkih ili crnogorskih plemena, pa i onog vlaškog življa koji nije prihvatio preseljavanje pod mletačku vlast. U krajevima koji nas ovdje zanimaju, sjeverozapadnoj Bosni i niskoj Hercegovini, šerijatska džizija izgleda *nije odmah uspjela potisnuti filuriju* a time se nije mogla održati ni desetina. Ukupna težina poreznih obveza nije dakle morala nužno biti povećana, posebice s obzirom na prestanak starih vlaških vojnih zaduženja. Ipak ih nije moglo mimoići novo izvanredno oporezivanje u korist pokrajinske blagajne (legalni taksit i ostali, nelegalni ali uglavnom tolerirani nameti). Vlasi su zapravo bili »izručeni« krajiškoj vojsci kao plaća. U tehničkom smislu riječi oni više nisu krajišnici. No to ne mora dokinuti krajiški »duh«, »mentalitet«, »ljestvicu vrijednosti« ili »atmosferu«. Može im tek dati drugačiju, specifičnu artikulaciju.

Sigurno je da se u pograničnom pojasu nastavio i dovršio proces koji je započeo još u prijelomno vrijeme oko 1620, odnosno svojevrsna *»demilitarizacija«* Vlaha s konačnom izgradnjom obrambenog sustava s isključivim osloncem na muslimanske posadnike plaćene u gotovu. Broj utvrda, kapetanija i samih posada znatno je povećan (Petrovac, Kulen Vakuf, Sanski Most, Kozarac te Hutovo 1802). Krajiška je vojska (kapetani i posadnici) putem svojevrsne

feudalizacije postala uživateljem velikog dijela, ili gotovo svih dažbina kršćanskoga stanovništva, što izravno, što neizravno (kao zakupnici ili sakupljači poreza, zloporabama i sl.; primjer kapetana u Ostrovici i Kulen Vakufu). Od nekadašnje dvije, odvojene i koordinirane bitne komponente krajiškog sustava, ostala je samo jedna, i to bitno ojačana, dok je druga postala njen »aneks« kao sredstvo za uzdržavanje. Da li ćemo to zvati »ukmećivanjem« ili nekako drugačije, prilično je sporedno. Tako možemo zamisliti jedan sustav koji je iz praktičnih razloga »odozdo« nametnut »odozgo« te je istodobno pojačao *simbiozu* ali i *polarizaciju* među dvjema konfesijama i staležima. Kapetanije su obuhvaćale po nekoliko desetaka sela, nad kojima je kapetan često vršio *de facto* ulogu zemaljskog gospodina, uvodio vlastite namete, pretvarao filuriju u desetinu i vodio Vlahe u borbu protiv drugih kapetana. To se počinje sve više očitovati koncem 18. i na početku 19. stoljeća.

Dakle, suprotstavimo li ustaljene predodžbe o Vlasima na prostorima Hrvatske i Bosne u ranom novom vijeku podacima osmanskih izvora, ustanovit ćemo da se u njima vlaške skupine pojavljuju kao posebna, ali ne i privilegirana kategorija podložnoga stanovništva, vrlo često kao bezimeni ili dosta neodređeno spomenuti obveznici poreza filurije. Oscilacije i promjene u njihovim obvezama spram države, remetile su njihov svekoliki integritet, dovodile do iseljavanja, ponegdje i do islamizacije, ali ipak nisu dovele do gubljenja *temeljnih* obilježja njihova načina života u društvenom, gospodarskom, te nadasve kulturološkom smislu. Vlaškom je životu bilo gospodarski najmanje prihvatljivo pretvaranje filurije u glavarinu s desetinom, a odbojnost prema službi u malom ratu protiv kršćana pravdalo se vjersko–moralnim razlozima. No tu valja imati na umu okolnost da pljačkaške provale koje bi inicirala lokalna osmanska vlast (a ne pljačke i krađe na svoju ruku) u principu nisu bile osobito profitabilne za Vlahe koji su

morali slušati drugoga, izlagati se pogibelji kako na licu mjesta tako i mogućoj naknadnoj osveti, te napokon odiumu suvjernika u susjedstvu. Stoga je gubljenje vojne dužnosti u 18. stoljeću kada pohoda u nekadašnjem obliku više nema ili pak imaju mnogo skromnije razmjere gdje Vlasi više nisu ni potrebni (a za obranu u velikom ratu nisu pouzdani), moglo predstavljati stanovito olakšanje ili barem pojednostavljenje njihova položaja.

MIGRACIJE

Opći pogled

Turske su provale i osvajanja pokrenula goleme pokrete milijunskih populacijskih masa na razmeđu jugoistočne i srednje Europe, što je presudno utjecalo i na procese hrvatske novovjekovne nacionalne integracije. Migracije na hrvatskim prostorima u ranom novom vijeku proučavane su pretežito u kontekstu velikih poremećaja izazvanih turskim provalama još u 15, te osvajanjima u 16. stoljeću. Pri tome se pratilo smjer i identificiralo odredište većih skupina koje bi se konačno naselile na nekom području pod vlašću Habsburgovaca, odnosno Mletaka. Do sada nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se migracije na području između Save, Drave i Dunava na području kojim je većim dijelom 16. i 17. stoljeća vladalo Osmansko Carstvo osvijetle na temelju analize turskih izvora, odnosno sravnjivanja turskih i različitih drugih, već odavno poznatih i tumačenih vrela. Ovdje se nastoji procijeniti stupanj pouzdanosti i obavijesni potencijal turskih izvora za povjesničara s jedne strane, te naznačiti obrise novih činjeničnih spoznaja. Tako se pokazuje da osmanski popisi (opći popisi poreznih kapaciteta zemlje i specijalni popisi glavarine) ne govore ništa o kraju iz kojeg potječu veće skupine stanovništva za koje bismo pretpostavili da je doseljeno, ali ga mjestimice na razne načine imenuju te pojedinačno obilježavaju došljake kojih nema u prethodnom popisu. Oni također bilježe imena razmjerno točno onako, kako ih rabe same popisane osobe, pa i to nešto govori. Isto tako je prema obilježjima društvenoga ustroja ove ili one grupe moguće pogađati radi li se o

starosjediocima, doseljenicima ratarima, Vlasima ili pak o kakvom posebnom slučaju, odnosno o prijelaznim i mješovitim slučajavima. Konačno se migracije prema tragovima koji se u popisima naziru mogu podijeliti na individualna preseljenja, pokrete malih grupa te migracije većih i velikih razmjera, zatim na one motivirane primarno društvenim i gospodarskim razlozima, odnosno one koje su isključiva posljedica izravne prisile (naseljavanje robova i prisilno preseljavanje građana). Motivi mogu biti u većem ili manjem stupnju vojno-sigurnosne naravi, poput poticanja Vlaha da koloniziraju krajište, ili pak nešto specifičniji slučaj kada se uspostavljaju derbenti (perz.-tur. »klanac«), naselja čuvara prometnica koja mogu, ali ne moraju prerasti u grad. Derbenti su osnivani na mjestima koja su zahtijevala oružnički nadzor radi sigurnosti putnika (planinski prijevoji, šume i močvare). Stanovnici se nazivaju *derbendžije* i obično uživaju oslobođenje od izvanrednih nameta (tzv. *avariz*) i smanjenje redovitih podavanja. Tako su utemeljena mnoga naselja, a najpoznatiji je primjer grad Derventa u Bosanskoj Posavini.

Do sada nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se migracije na području između Save, Drave i Dunava na području kojim je većim dijelom 16. i 17. stoljeća vladalo Osmansko Carstvo osvijetle na temelju analize turskih izvora, odnosno sravnjivanja turskih i različitih drugih, već odavno poznatih i tumačenih vrela. Ovdje se nastoji procijeniti stupanj pouzdanosti i obavijesni potencijal turskih izvora za povjesničara s jedne strane, te naznačiti obrise novih činjeničnih spoznaja. Tako se pokazuje da osmanski popisi (opći popisi poreznih kapaciteta zemlje i specijalni popisi glavarine) ne govore ništa o kraju iz kojeg potječu veće skupine stanovništva za koje bismo pretpostavili da je doseljeno, ali ga mjestimice na razne načine imenuju te pojedinačno obilježavaju došljake kojih nema u prethodnom popisu. Oni također bilježe imena razmjerno točno onako, kako ih rabe same popisane

osobe, pa i to nešto govori. Isto tako je prema obilježjima društvenoga ustroja ove ili one grupe moguće pogađati radi li se o starosjediocima, doseljenicima ratarima, Vlasima ili pak o kakvom posebnom slučaju, odnosno o prijelaznim i mješovitim slučajavima. Konačno se migracije prema tragovima koji se u popisima naziru mogu podijeliti na individualna preseljenja, pokrete malih grupa te migracije većih i velikih razmjera, zatim na one motivirane primarno društvenim i gospodarskim razlozima, odnosno one koje su isključiva posljedica izravne prisile (naseljavanje robova i prisilno preseljavanje građana).

Migracije na hrvatskim prostorima u ranom novom vijeku proučavane su pretežito u kontekstu velikih poremećaja izazvanih turskim provalama još u 15, te osvajanjima u 16. stoljeću (tzv. »bježanje pred Turcima«). Pri tome se pratilo smjer i identificiralo odredište većih skupina koje bi se konačno naselile na nekom području pod vlašću Habsburgovaca, odnosno Mletaka.

Nasuprot tome, istraživanja migratornih pokreta unutar granica Osmanskoga Carstva, od vremena njihove relativne stabilizacije između 1521. i 1552. bilo je manje. Za područje današnje Bosne i Hercegovine postoji dosta opsežna literatura, no ona je ponajviše usmjerena na vlašku kolonizaciju opustjelih krajeva. Djelomice su rezultati tih istraživanja relevantni i za neke prostore današnje Hrvatske. No ukupno uzevši za teritorij suvremene Hrvatske spoznaje su prilično oskudne, mjestimice i pogrešne. Tek predstoji poredbena analiza povijesnih izvora neturske provenijencije, zatim kulturnopovijesne, etnološke i filološke zajedno s osmanskim povijesnim izvorima. Prije svega nam manjka tipologija preseljavanja i to ponajprije na temelju razlike između pokreta motiviranih fizičkom ugroženošću i onih koji imaju više gospodarske uzroke. Ovdje bih nastojao samo ukazati na stanovite dosada nepoznate činjenice koje je moguće osvijetliti analizom turske građe, i to samo za

područje Slavonije i Srijema u 16. i 17. stoljeću. Također vjerujem da usporedba s nekim najnovijim postignućima za hrvatska područja uglavnom izvan domašaja turske kontrole mogu dovesti do vrlo poticajnih uvida.

Problematika doseljavanja i definiranja vlaškog stanovništva

U kolektivnoj se svijesti, ali uvelike i u samoj historiografiji, slika o demografskim, vjerskim, etničkim i kulturološkim promjenama koje bi bile *posljedicom migracija* na prostorima pod turskom vlašću svodila na doseljavanje Vlaha. No vlaška kolonizacija pripada razdoblju samog početka turske vlasti i vremena dok se ona još nastoji stabilizirati. To se posebno odnosi na naseljavanje pravoslavnih Vlaha koje vlast potiče u pograničnim krajevima, a zbiva se od dvadesetih do pedesetih godina 16. st. Taj se element neće kasnije bitnije pomicati *unutar* turskih granica, odnosno neki će se seliti na kršćansku stranu, a umjesto njih pridolazit će novi (pa će se do konca 16. stoljeća njihov broj povećavati), ali će teritorij na kojem žive ostati uglavnom isti.

Kao primjer nazadovanja poljoprivrede rado se navodi pretvaranje prostranih zona u vlaško–stočarske krajeve. Pri tome se zaboravlja na činjenicu da pokreti vlaških skupina širokih razmjera u hrvatskim prostorima započinju mnogo *ranije* od turskih osvajanja, pa i provala — od 12. stoljeća nadalje. Tko će izračunati učinke ove »pastoralizacije«? Istraživanja novije historiografije pokazuju da je u drugoj polovici 15. stoljeća vrlo veliki dio stanovništva Kraljevine Hrvatske pripadao vlaškim skupinama. S dolaskom novih Vlaha (pretežito od dvadesetih do pedesetih godina 16. stoljeća) stočarska su se područja svakako proširila, ali ne toliko bitno. Najviše je opustio pogranični pojas, no to je

posljedica već spomenutog, nerijetko planskog povlačenja starijeg stanovništva iz krajeva koje plemstvo više nije moglo braniti (npr. Zrinski, knezovi Blagajski, Erdödi), *a imalo ga je gdje iznova naseliti.* Radi se dakle prije svega o prostorima današnje zapadne Bosne i susjednih dijelova Hrvatske. Čak je i plemstvo u Kranjskoj i Koruškoj (dakle dijelovima današnje Slovenije i Austrije) uspijevalo privući mnoštvo hrvatskih seljaka iz tih prostora da kao radna snaga u boljim i sigurnijim uvjetima koloniziraju vlastelinstva. Velikaši, a osobito srednje i niže plemstvo u središnjim dijelovima Bosne i u hrvatskom jadranskome zaleđu (srednja, i još više južna Dalmacija i Hercegovina) nije imalo kamo preseljavati stanovništvo kojim je vladalo. Slično je vrijedilo i u istočnoj i srednjoj Slavoniji, za razliku od zapadne koja se priključila zonama masovnog iseljavanja. Prema tome — masovno iseljavanje iz krajeva u središtu hrvatsko–bosanskog »trapeza« nije bio neorganizirani bijeg (barem najvećim dijelom), nego odlazak u nadi da će se živjeti sigurnije i bolje, ili naprosto po nalogu vlastelina. Tko nije imao kuda, kao što je to bio slučaj dublje na jugu i istoku, ne samo da je (i opet barem u golemoj većini slučajeva) sačuvao glavu i imovinu, nego je i održao kontinuitet naseljenosti starijeg pučanstva.

Nakon destabilizacije osmanskoga sustava u cjelini koncem 16. stoljeća i pogoršanja općih uvjeta života u 17. stoljeću ima sve više primjera iseljavanja kršćanskih seljaka ratara iz Bosne. Zajedno s pokretima južnije i zapadnije smještenog primarno stočarskog stanovništva, te siromašnog, uglavnom ruralnog muslimanskog življa, oni će doprinijeti jačoj naseljenosti prekosavskih krajeva na sjeveru. Uostalom, ne računajući posebnost slučaja muslimana (ktomu usmjerenih prema gradovima), kršćanski migranti u tolikom broju nisu mogli, da su i htjeli, krenuti preko granice. Potrebe habsburških i mletačkih vlasti za graničarima nisu bile tako velike, a za prijelaz u klasični podložnički status nije bilo nimalo raspoloženja kod potencijalnih pre-

seljenika, čak i onih koji su bili obična raja. Upravo su se i selili zbog pokušaja iznuđivanja povećanih nameta. Napokon, izvan puste pogranične zone u samoj banskoj Hrvatskoj nije bilo ni približno toliko slobodne i kvalitetne zemlje kao u osmanskom srednjem Podunavlju.

Svakako su ovi veliki poremećaji iz razdoblja 1600–1620. imali za posljedicu i naknadna populacijska prestrojavanja na područjima koje su napuštale veće skupine migranata. Ta se gibanja neće skoro primiriti, jer će nove pokrete na jugozapadu izazvati Kandijski rat (1645–1669) te konačno do krajnjih granica dovesti Bečki i Morejski rat (1683–1699). I ratovi u 18. stoljeću djelovat će poticajno na migracije, ali već u manjem opsegu. Posljedice će biti mnogostruke i dalekosežne. U srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni udio katoličkog stanovništva osjetno će se smanjiti, a muslimansko će ili stagnirati ili nešto i opasti, unatoč povlačenju muslimana s izgubljenih rubnih teritorija. Gotovo bi se moglo reći da je ta populacija »razmijenjena« bez prethodnoga »plana«. U Bosni će ipak ostati još dosta opustjelog prostora koji će naseliti pravoslavno stanovništvo za koje 18. stoljeće znači ekspanziju.

Migracije Zagora — Podunavlje

Unutar turskih granica dosta će se seliti i katolički vlaški element, ali i neke druge skupine katoličkog življa. Ovdje mislim na veliku selidbu iz jadranskog zaleđa oko 1530. u krajeve oko Dunava, njihov povratak oko 1565, i zatim ponovno iseljavanje uglavnom u istom pravcu 1604–1620. godine. Naime, jedan ferman iz 1564/65. o popisivanju Kliškog sandžaka govori o tome kako se veći broj raje koji se »prije 35 godina« iselio u krajeve oko Dunava sada vratio. Mletačko–dalmatinski opis iz 1626. pak govori o iseljavanju 10.000 obitelji u istome pravcu.

Prva od ove dvije selidbe osobito je zanimljiva, jer predmnijeva da je do nje došlo u vrijeme ukinuća tzv. »vilajeta Hrvati« koncem dvadesetih godina. Još oko 1550. dosta je manje domaćinstava na tom prostoru. Migranti su se dakle selili u jednu zonu koja je bila krajnje nesigurna i teško je reći pod čijom kontrolom. Je li osmanska vlast poticala to kretanje ili se radilo o vrsti pasivnoga otpora? U slučaju selidbe s početka 17. st. radi se po svoj prilici o lokalnome konfliktu između velikog dijela stanovništva Krčkog sandžaka s nasilnim i avanturističkim upraviteljem oblasti, Halil–begom ili kasnije Mehmed–begom. Ta se selidba dakle ne može tumačiti sukobom naroda s turskim vlastima naprosto, jer se iseljavaju na područje koje je isto tako tursko. Ipak je moguće da je i u novom kraju došlo do konflikta s vlastima, što bi se moglo protumačiti nizom okolnosti. U poimeničnim popisima pojedinih kadiluka Požeškog sandžaka iz 1628. može se primijetiti posve drugačiji broj i omjer osobnih imena u odnosu na popise iz 16. stoljeća. Imena je sada mnogo manje, uopće više nema starih mješovitih mađarsko–hrvatskih likova, a svega nekoliko osobnih imena predstavlja do *dvije trećine* ukupnoga broja (npr. Petar, Todor, Vuk; ponegdje se preko 40% poreznih obveznika zove Petar!). Dok je oko 1580. zabilježeno, zajedno s inačicama toga imena, na stotine »Đura«, nakon pedesetak godina ima ih jedva tucet. Ako bi se ta pojava mogla povezati s preseljenjem, uglavnom u Podunavlje, 10000 obitelji iz Kliškog sandžaka nakon pobune (1604?), i ako je prihvatljivo da ih se dosta naselilo i oko Požege, onda bismo možda mogli djelomice tumačiti bune i hajdučiju u to vrijeme dolaskom »buntovnijeg« pučanstva. Novo je stanovništvo moglo doći i s područja Bosanskog sandžaka, ali za sada se »kliška« pretpostavka čini nešto sigurnijom. Možemo razmišljati i o mogućnosti da se za to razdoblje i to stanovništvo vezao naziv »Šijaci«, kojih u 16. stoljeću u

Požeštini još nema (barem ne u većem broju). U svakom slučaju to je važno i još otvoreno pitanje.

Selidbi u suprotnome smjeru (sjever–jug) vjerojatno nije bilo u većim razmjerima, premda se godine 1563. traži prisilno preseljavanje nekoliko stotina obitelji iz Podravine u Hercegovinu radi suradnje s neprijateljem.

Islamizacija i migracije

Islamizacija je pak smatrana procesom — ponekad čak i događajem — konverzije dijela mjesnog stanovništva. No danas znamo da na najvećem dijelu prostora o kojima je riječ islamizacija predstavlja, doduše, posljedicu državne politike, ali takve koja uglavnom *dovodi* muslimane iz ranije islamiziranih krajeva, a ne provodi manje ili više nedragovoljnu konverziju mjesnog puka. Stvarna masovna islamizacija, socijalno–psihološki motivirana, zbiva se samo na području stare Bosne i to ne prije 16. stoljeća, dok se u gotovo svim ostalim krajevima ona odvija u kontekstu neslobodnog doseljavanja, prvenstveno u gradove: najprije vojnika, vrlo šarolikog sastava, a zatim prisilnim preseljenjem obrtnika i civilnoga stanovništva uopće iz već razvijenijih središta u novoosvojene ali slabo ili nikako naseljene gradove. U slučaju Požeštine, budući da je to *jedini* dio čitavoga prostora kojim se ovdje bavimo s muslimanskom većinom *i na selu*, a ne samo u gradu, morali bismo računati s većim brojem obraćenika među zarobljenicima — *robovima*, koje pojedini zapovjednici dovode na svoje posjede kao radnu snagu. Požega je bila veliki trg robova (1545. pedeset tisuća akči »carske petine«, što znači nekoliko stotina robova godišnje).

Ostali oblici i motivi preseljavanja

Jedan zanemareni fenomen koji je usko vezan uz razdoblje osmanske vlasti i osobite prilike u njemu jest masovna pojava »mikromigracija« na vrlo malu udaljenost, kilometar ili manje, a motivirana je već spomenutim načelom »dalje od carskog druma«. Posebna će dakle istraživačka tema za budućnost biti da se ustanove razmjeri pomicanja sela od važnijih komunikacija radi manje izloženosti nasrtajima vojnika u prolazu, ili lokalnih moćnika.

Uz islamizaciju moglo bi se — i moralo — istražiti realni volumen nasilnog odvođenja većih skupina zarobljenika s pljačkaških pohoda, odnosno kontingenata za tzv. »danak u krvi«. Pri tome bi idealno bilo ustanoviti barem približno, odnosno barem neke brojke za neka godišta za ljude odvedene s druge strane granice na neko područje pod osmanskom upravom unutar prostora današnje Hrvatske i BiH s jedne strane, a s druge strane barem neke brojke o osobama odvođenim u udaljenije krajeve, sve do Anadolije. Nadalje, stvarne su proporcije devširme (danka u krvi) bile manje no što se to pomišlja slijedom popularnih predodžbi, ali je i to jedna komponenta u ovome sklopu. Znamo samo jedan dobro dokumentirani slučaj prisilnog preseljavanja većeg broja stanovnika iz Srijema u okolicu Carigrada, a postojao je i — nikada ostvareni — fantastični plan o kolonizaciji Podunavlja maloazijskim Turcima. Nije šire poznata niti činjenica da su pojedini osmanski krajiški zapovjednici sasvim na svoju ruku zarobljavali i odvodili samu raju na prostorima drugih, obično susjednih upravnih jedinica.

Možda je *najveće migratorno gibanje* unutar carstva bilo pokrenuto spletom gospodarsko–financijskih motiva dvadesetih godina 17. stoljeća. Tada se najprije pokrenula velika masa od oko 10000 obitelji katoličkih Vlaha odnosno bunjevačkog življa oko 1622. u pravcu Panonije (nešto i na habsburški teritorij Primorske krajine), a nedugo zatim,

1626/27. vjerojatno isto toliko muslimanskih seljaka u istom pravcu, gdje su se smjestili po gradovima. U slučaju bunjevačke selidbe razlozi još nisu dovoljno razjašnjeni, ali je sigurno da je u vrijeme pojačanih poreznih pritisaka i općeg kaosa u Krčkom sandžaku (koji je možda tada bio nakratko pripojen Kliškome) moglo biti dosta razloga za takvu odluku. Ovo tim prije što je vlaški živalj još u 16. stoljeću (usp. Kuripečič, 1530; porezna reforma Ibrahim–paše u Hercegovini, 1530) spram mjera vlasti koje (prema našim proračunima) nisu, ili barem nisu bitno mogle pogoršavati njegov materijalni položaj, pokazivao veću osjetljivost i odbojnost od one koju bismo smatrali »normalnom«. Taj je veliki pokret morao ozbiljno ugroziti pokrajinsku blagajnu Bosanskoga pašaluka pa je moguće zamisliti i lančanu reakciju s prebacivanjem tereta drugim putevima (i) na muslimansko seljaštvo, stotinjak godina ranije kršćansko zemljoradničko, pa islamizirano kao odgovor na nesnosne životne uvjete. Sada tom življu u otežanim uvjetima preostaje jedino ponašanje prema dobro znanom modelu bijega u gradove. No to ne mogu biti gradovi u Bosni, jer bi oni tada ne samo izgubili dio temelja za opstanak u agrarnome okolišu, nego bi se još i povećali i time dospjeli u dvostruko težak položaj. I doista, bosanski gradovi u to vrijeme brojem kuća stagniraju pa i opadaju, a slavonski, srijemski i bački rastu *dvostruko*. Da su ih umjetno povećali bosanski muslimanski seljaci, a ne građani, bosanski ili ma koji drugi, vidi se i po tome što se u njima malo ili nimalo povećao broj mahala i džamija unatoč velikom dotoku novih stanovnika. Bez te spoznaje brojevi koje navodi Evlija Čelebi djelovali bi kao izmaštani, a ne bi se puno vjerojalo ni sličnim podacima u izvješću Georgicea (1626). Kao i u slučaju islamizacije i devširme gdje smo mogli »rehabilitirati« odnosno reinterpretirati dvije dragocjene predaje nastale kao »charter myth« (usp. dolje), tako se i ovdje možemo pozvati na zaboravljenu i naizgled davno (u historiogafske

svrhe) zastarjelu priču o zgodama i nezgodama vladavine Murteza–paše na čelu Bosanskoga pašaluka: kada mu se narod rasuo i zemlja opustjela (1626/27), pokušao je voditi »populacijsku politiku« tako, da svakoj siromašnoj djevojci dade novca za miraz, kako bi se mogla udati. Jasno je dakle da se sada i muslimansko seljaštvo u većem broju iseljava zbog *siromaštva*, da ne kažemo gladi. Kapacitet bosanskih gradova da apsorbiraju pritok sa sela bio je potrošen i struja je skrenula preko Save u gradove drugih pašaluka.